

ОВІСТІ
РОМАНИ
ДЛЯ
ДІТЕЙ

О. САІСАРЕНКО

БУНТ

„МОЛОДИЙ БІЛЬШОВИК”

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Шифр РкЦ(92). С47 Инв. № 2625626

Автор Сейсаренко С.

Назва Бунет: Повість.

Місце, рік видання Х.; К., 1930.

Кіл-ть стор. 116, [3] с. і сл.

-||- окр. листів _____

-||- ілюстрацій _____

-||- карт _____

-||- схем _____

Том _____ частина _____ вип. _____

Конволют _____

Примітка:

20.07.2002,
Львів -

ПОВІСТІ ТА РОМАНИ ДЛЯ ДІТЕЙ

ОЛЕКСА СЛІСАРЕНКО

Б У Н Т

ПОВІСТЬ

Державний Науково-Методологічний Комітет Наркомосвіти
УСРР до вжитку по установах соцвиху у х в а л и в.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО „МОЛОДИЙ БІЛЬШОВИК“
ХАРКІВ 1930 КИЇВ

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського Друку“
„Картковому репертуарі“ та інших покаж-
чиках Української Книжкової Палати

Дереворити О. РУБАНА

Зам. № 1436.

ЧИТАЧУ!
напиши свої думки про цю книжку,
зазначивши свій соціяльний стан,
на адресу:

*Інститут Книгознавства
Київ Пушкінська, 8.*

Укрголовліт № 1535 (974). 192+ р. Тираж 40.000. 7^{1/2} др. арк. Ост. 364 А-5.

ТАЄМНІ ЗБОРИ

— Черненко!.. Черненко!.. — прошепотіла темна постать, нахилиючись над ліжком.

Черненко, видимо, міцно спав і не поворухнувся.

— Васько, щоб ти здох!.. — нетерпляче промовила постать і, шарпнувши за ковдру, здерла її з сонного Черненка.

У великій напівтемній залі, що її освітлювала підсліпувата лямпочка, вишикувалося з півста ліжок. Півста мешканців, як уміли, порушували тишу. Хто скриготав у сні зубами, хто вигукував незрозумілі уривчасті слова, а хто просто висвистував носом журливі мелодії.

Лямпочка правила більше за маяк тим, хто хотів вийти вночі з спочивальні, ніж освітлювала кімнату. Вона була почеплена високо над дверима в загратованій скриньці і, як ув'язнений злодій, злякано блимала од подувів легкого протягу.

Світло лампи майже не досягало до далекого кутка спочивальні, де над ліжком схилилася постать. Але місяць кидав пасма срібного проміння у широко відчинене вікно, розливав молочну калюжу на підлозі, чітко вирізьблюючи нерухомі силвети ліжок та сонних людей.

Той, хто будив, здерши ковдру, помацав рукою обличчя сонного і раптом, злякавшись, одсмикнув руку. На ліжку, замість Черненка, лежало опудало,

котрому за голову правив чобіт, загорнутий в шорстку суконну куртку.

— Ловко пристроїв! — не могла не висловити свого задсволенія постать і, старанно накривши коврою ліжку, тихо навшпиньках посунулася до освітленого місяцем вікна.

За вікном чорніло купами дерев і будівель велике шкільне дворище. Там, де земля була вільна од чорних нічних тіней, сріблито виликувала росяна трава та біліли освітлені ромби покрівель, створюючи різкі контрасти з чорною смолою тіней.

Навколо все спало, тільки вартовий порушував тишу своєю невгамовною калаталкою, та десь за стайнями спросоння гавкав пес і, не довівши задуманої справи до кінця, засинав від гіпнозу місячного світла.

Хлопчик років чотирнадцяти, припавши до лутки, намацував за вікном ринву. Переконавшись, що вона прибита міцно, він тихо перекинув ногу назовні і безшумно, як кішка, зник за вікном.

Місяць хлюпав холодне світло на землю і байдуже дивився більмастим оком, як Матюшка Карпенко торкнувся босими ногами землі, озирнувся навколо і, нікого не помітивши, шмигнув в густу тінь під ялини.

Десь за свининцем заіржала коняка; сполохана пташка вилетіла з кущів і струснула росу з гілки. Матюшка причаївся в тіні ялини і зачекав. Переконавшись, що все навколо спить, він з полегкістю зідхнув і став підкачувати холоші штанів. Тепер він був певен, що його ніхто не помітив, а вартовий при виході з шкільного будинку певне спить, сидячи на брудних сходах.

У двоповерховому шкільному будинку, що з нього допіру вислизнув хлопець, було тихо і спокійно. Стіни його дивилися на місяць чорними проваллями одчинених вікон, і Матюшка, очима змірявши височину, з якої щойно зліз, крадькома подався геть од будинку.

Перескочивши дорогу, що перетинала всю шкільну садибу, він опинився перед парканом, за котрим чорними купами видавався сад. Просто за парканом стояла сторожка, яку треба було обминути, щоб не наскочити на вартового. Прийшовши в тіні до того місця, де кінчалися купи дерев, Матюшка миттю перемаїнував за загорожу.

Роса з кущів малини рясно посипалась на хлопця, вимочивши груди й плечі. Він причаївся і прислухався.

Десь од саду почулися голоси і чиясь хода. І хоч незабаром все затихло, та в голові виникла панічна думка, що хтось викрив злочин проти шкільного порядку, і Кобра з своїм єхидним електричним лихтарцем в супроводі Онучі іде садом, щоб „накрити“ злочинців. Та цю думку заступила друга, що заспокоювала. В той бік стояла пасіка і певне дід Онисим обходив свої володіння, розмовляючи з старим псом Ковтуном.

Тепер лишилося пройти малинник, а там, за капустаницем у теплиці, його ждуть.

Коло дверей теплиці його покликав Сашко Хвостов і прошепотів:

— Там у теплому відділі...

Теплиця містилася на великій галявині, оточеній з усіх боків деревами. З півночі, нахмуривши чорні віти дубів, мовчазно стояв столітній парк, а з півдня півкільцем розташувався овочевий сад, дихаючи холодними пахощами достиглих яблук.

Галявина була засаджена капустою, баклажанами та різним гострим пахучим корінням і край неї, повернувшись глухою стіною до лісу, а блискучим скляним схилом до саду, бовваніла теплиця. Її грубе тіло наполовину вгрузло в землю, а нижній берег скляного схилу майже доходив до землі.

Пройшовши перший холодний відділ, Матюшка опинився в теплому відділі, що парко дихнув на нього тропічною рослинністю.

З-за дальших дверей з темного відділу. де взимку переховувалося різне коріння, пробивалося ледве помітне світло і чулася притишена розмова.

— Ну, тепер, здається, всі? — спитав Сашко і, не чекаючи відповіді, вийшов, щільно зачинивши двері. Йому, як вартовому, треба було бути коло парників на городі, а при потребі й попередити товаришів про небезпеку.

В теплиці п'ятеро хлопців сиділи, хто на чому умотився. і пошепки розмовляли. Недогарок свічки горів, приклеєний до перевернутого догори дном квітникового горшка.

— Ти нічого не бачив? — спитав Микола Савенюк Матюшку.

— Ні, всі сплять...

— А той негідник Коржов теж спить?

— Здається...

— Гляди, щоб він, бува, не підгледів... Шпійон...

Савенюк був кремезний, але тихий хлопець, на прізвище „Панич“, хоч і був він найменше схожий на панича. Цю назву йому „приклеїли“ товариші за те, що, приїхавши до школи, він на початку ходив у калошах, ніколи їх не скидаючи. Калоші були високі і неймовірно великі, так що „Паничеві“ доводилося напихати в них паперу і ще чогось, що втрапило певні ознаки. Чи то була ганчірка, чи мочала, а може й сіно, певне й сам „Панич“ уже забув, бо знімати калоші з драних чобіт доводилося рідко і то тільки лягаючи спати.

Згодом Миколка калоші скинув, як дістав з дому нові чоботи, але вони ось уже другий рік красуються під його ліжком і вся спочивальня користується ними вночі.

— Тому підлизі треба морду набити... може звички свої кине...

Це теж було адресовано ненависному Коржову і адресував загрозу Митька Зорченко, або Бізон, що своєю фізичною силою цілком виправдував таке

страшне прізвище. Він був кремезний, як молодий дубок, а над чотирикутним обличчям його стирчала стріха шорсткого русявого волосся, надаючи йому справді бізонячого вигляду. І силою своєю він виправдував назву, — ніхто з молодших класів не міг сперечатися з ним, а з-поміж старшокласників хіба тільки Довгополюк без особливої небезпеки міг його чіпати.

— Заткнись, Бізоне, годі, — промовив Панич.

— Марко, читай, що там у тебе... — промовив Бізон, не звертаючи уваги на Савенюка.

Марко Балан, який до цього часу мовчки сидів у темному кутку, висунувся до світла і витяг з-за пазухи заялозену книжку. Він побожно розгорнув її під цікавими поглядами товаришів і нахилився до свічки. Хлопці присунулися ближче.

Марко читав тихо, повагом, смакуючи кожне слово книжки, яку прочитав чи вже не вдесьте. Він часто зупинявся, пояснював прочитане, хоч певне, і сам не гаразд розумівся на змістові. Ніхто його не перебивав, бо авторитет Марків стояв поза всякими підозріннями і йому вірили, не вимагаючи доказів.

У книзі говорилося, як ченці мощами дурять людей, як десь в Італії по монастирях переховуються окремі частини мощів і коли б ті частини скласти до купи, то вийшов би не один святий, а півтора, або й два.

Хлопці тихо сміялися, бо часом на одного святого припадало дві голови, п'ятеро рук і одна нога.

— Невже тому правда? — висловив свій сумнів Вася Черненко, рухливий п'ятнадцятилітній хлопчик. Він слухав читання з особливою цікавістю, бо вбачав у ньому одну з численних капостей тим, що стоять вище за нього, Черненка, в суспільній піраміді. В даному разі дістається богові, що в уявленні Васі є особа такого ж ґатунку, як і піп або завідувач школи, що карають його за різні недозволенні вчинки. Ще з дитячих літ усі, що його карали, стали в його

уяві в довгий ряд, що починався сільським учителем і кінчався архієреями та царями, про яких „гріх“ було говорити щось неприємне. Тому тепер цей „гріх“ солодко лоскотав під серцем Васька медом недозволеного.

— Коли надруковано, то правда. Хіба неправду стали б друкувати? — з апломбом запевнив Бізон, що так само, як і всі, вірив у правдивість кожного друкованого слова. Тільки Марко хитро усміхнувся і промовив:

— Можуть і неправду надрукувати... Адже-ж пишеться в законі божому, що світ створено за сім день, а Малахай доводить, що то неправда, земля утворювалась так довго, що й придумати не можна. Виходить — хтось та бреше...

— Так може саме в цій книжці й брехня? — висловив своє побоювання Васько.

— Ні, ця книжка правильна, це професор написав, а це, брат, вище за попа, — переконано запевнив Марко.

Його слова розвіяли рештки сумнівів. Та і як було не вірити Маркові Балану, коли він усі книжки в бібліотеці прочитав і тепер вже читає те, що дає йому Малахай, — молодий навчитель фізики, захисник молоді, з справжнім прізвищем Корчук. Малахаєм його було прозвано за те, що зимою він одягав киргизького малахая і не скидав його навіть у помешканні.

Поза всім Марко був винятковою і трохи незвичайною фігурою в школі. Де таки видано, що вчиться хлопець найпершим, а до вчителів не „підлизується“ і хороший товариш? Звичайно, перші учні були поганими товаришами і „підлизами“, бо більше гналися за п'ятірками, аніж за товариством.

Приїхав він у школу з далекого містечка, де його мати була куховаркою у дрібного поміщика і на свої убогі копійки виводила сина „в люди“. Батька Балан не пам'ятає, — його заколов панський бугай, як Маркові не було ще й року.

Читають у теплиці.

У школі Балан виявив не тільки великі здатності в науках, а й захопився читанням усього, що було в убогій шкільній бібліотеці. Книжка за книжкою проходила Маркові руки, а він все не міг задовольнити своєї пожадливість до знання. Шкільні книжки були застарілі, спеціально підібрані і це не задовольняло його. Він кинувся шукати інших книжок і в цьому йому допоміг Фока, старший учень, що, не зважаючи на різницю віку, ставився до Марка, як до ровесника.

Марко читав далі, а хлопці слухали, нахилившись над ним, щоб не прогавити жодного слова. Про книжку цю казав Марко, що вона заборонена і читати її в звичайних обставинах не можна. Свідомість, що таку книжку тільки вони в школі й читають, надавала врочистості настрою і навівала особливу пошану і до заялзених листків книжки і до власника її, Марка Балана.

І нічні таємні збори, і заборонена книжка з мало зрозумілим змістом, усе лоскотало цікавою небезпечною юнацькі серця.

Частину книжки було прочитано, і Марко, закривши її клаптиком паперу, заховав до кишені.

— Однаково всю сьогодні не прочитаємо, хай іншим разом.

Хлопці, всі як один, глибоко зідхнули. Вони сиділи нерухомо, очікуючи, що буде далі. Бізон, нахилившись, нервово смикав себе за чуба, що він робив завше, коли його непокоїла якась думка, і нарешті порушив мовчанку. Він додумав свою думку до кінця.

— А все-ж таки бог є!..

Сказавши таке, він глянув на товаришів з полегкістю, немов скинув з плечей важкий тягар.

— Не про бога тут, а про манахів... При чім тут бог, коли манахи сволочі? — знизав плечима Черненко.

— Та й манахи не наші, а німецькі... — вставив і своє зауваження Карпенко.

— Та не німецькі, а католицькі, — поправив Васько і додав: — та й наші не кращі... Хіба не ти розказував, як у Чорномир'ї манахи людей дурять на мироточиву ікону?

— Так то у Чорномир'ї. а от...

Карпенка перебив Бізон.

— Бог є, а манахи різні бувають.

Бізон відчував свою перемогу, бо ніхто не заперечував йому. Та не довго довелося бути йому переможцем. Марко Балан, що сидів мовчки і слухав розмову товаришів, з невластивим йому запалом напав на Бізона:

— Є тільки не бог, а природа... Од природи все походить, а невченим людям голову морочать богом. Де ти бачив бога, покажи. а природу я тобі покажу...

Марко схопив якусь квітку в горщику і підніс під самий ніс Бізонові.

— От на, дивись, це природа, а де твій бог? Га?

Докази Баланові обеззброїли Бізона. Він ще з більшою силою смикнув себе за чуба і раптом запитав:

— А природу хто створив? Га? — і побачивши замішання на обличчі Марка, з виглядом переможця оглянув присутніх.

Але Марко тільки на одну мить замішався, більше од несподіваного питання.

— А бога хто створив? Та й ти бачив його коли?

Бізон був остаточно переможений і, підтримуючи Марка, заговорив Матюшка Карпенко

— Он „лес“ утворився двадцять тисяч років тому, хіба ти не чув, як Малахай казав? А попи кажуть, що світ створено сім тисяч літ тому... Так то по-твоєму, хто ж бреше?

Розмову перебив вартовий Хвостов. Він одхилив двері і гукнув:

— Хлопці, вже світає, треба ушиватись, а то ще Швабра наскоче...

Хлопці позскакували і почали один по одному виходити з теплиці. Надворі вже сіріло.

— Ходімо до корівника спати, а то щоб в корпусі Онуча не побачив...

До корівника можна було пройти непомітно. і вони попростували туди.

Півні вже виводили своїх вранішніх пісень, коли п'ятеро хлоп'ят спало покотом у сіні на горищі скотарні.

Вони були спокійні, що їх ніхто не помітив, як покинули спочивальню і повернуться на сніданок, ніби нічого не трапилось. Але вони помилилися.

Тоді, як Матюшка зник у чорному просвіті вікна, і затихло шарудіння по ринві, в темному кутку спочивальні хтось підвівся на ліжку і підійшов до вікна, в яке щойно зник Карпенко.

Хлопець пильно вдивлявся з височини другого поверху в залитий місячним сяйвом двір, та там було тихо. Матюшка зник без сліду в темному проваллі двора і жодним рухом не видавав своєї присутності.

„Певне втік“, — подумав Коржов і, підійшовши до ліжка Черненка, помацав руками. Так обійшов він ще кілька ліжок і, переконавшись, що там нікого нема, а під ковдрами покладено опудала, ліг на своє ліжко.

Коржову не спалося. Повертаючися з боку на бік, він думав про те, що хлопці затівають щось не добре, але що саме, він не знав, і простежити когось у нічних подорожах не наслідювався, — між ними був Бізон, а він боявся попастись йому на очі і скуштувати „бізонячих“ кулаків. До всього цього Бізон та Черненко давно нахваляються дати йому „пару“.

Коржов от уже другий рік у школі. Вчиться він погано, але визначився слухняністю, і вчителі ставлять його за приклад усім неслухам, пустунам та непокірним. Через це з перших же днів товариші зачислили його до категорії „підлиз“ і товаришувати з ним ніхто не товаришував. Кожна неприємність, заподіяна Коржову, вважалася за геройство, за заслугу перед товариством.

Цим скористалися вихователі школи, не дуже мудрі в своїх педагогічних методах, і зробили з Коржова шпигуна, поклавши на нього обов'язок стежити за товаришами і про все помічене доводити кому слід.

І нині поведінка гуртка школярів не unikла його уваги. Коржов тепер має нагоду помститися на своїх ворогах, що от уже два роки обдаровують його своїм презирством.

„Хто-хто, а Бізон вилетить із школи“, — думав він свою мстиву думку і відчував од неї невимовну насолоду.

Думаючи так, Коржов непомітно заснув, не діждавшись повороту до спочивальні своїх ворогів.

II

РІНАЛЬДО І БАРАЦЬКИЙ

Літній ранок не любить баритись, і коротка ніч швидко посунулася, даючи місце дневі.

Сторож „Онуча“, прозваний так учнями за льокайські звички та жахливу неохайність, калатав уже в розбитий дзвінок, незадоволено оглядаючи сонну спочивальню.

Він дзвонив, доки з ліжок не позскакували один по одному, як очумілі, учні і, протираючи очі, злякано дивилися на Онучу.

— Залазь у штани! — вигукував як фельдфебель Онуча. Помітивши ж, що дехто не ворушиться, загрозливо додав: — Вставай, а то завідувачеві доложу!

Він кинув дзвінка і розглядав ліжка. В цей час з коридору почувся хрипкий голос і хтось з учнів злякано вигукнув:

— Кобра!

Цей вигук справив незвичайне вражіння на тих, що не встигли підвестись з ліжок. Ще не розбуркавшись од міцного юнацького сну, вони прожогом зіскакували і похапцем натягали одіж. Справжня кобра не справила б може й десятої частини вражіння, забрівши ненароком до спочивальні.

Хрипкий бас наближався коридором і нарешті власник його з'явився на порозі.

Це була низька і груба, як бовдур, людина, на коротких, розкарячених ногах. Руки його неприродно

стирчали вбоки, не наближаючись до тулуба, а голова, як пуп'ях на пузатому чайнику, була маленька і майже вся ховалася під форменним чиновницьким кашкетом з широким козирком.

З-під козирка визирали маленькі мишачі очі і підозріло бігали у всі боки. Такі очі бувають у кретинів або дуже жорстоких людей.

Кобра озирнув спочивальню і коротко прохрипів:
— Ну?

Цим „ну“ він немов здув усю масу понад п'ятдесят хлопчиків, які, одягаючись на-ходу, сунули до протилежних дверей. Од тих дверей сходи вели на перший поверх до їдальні та до аудиторій.

Кобра, він же й Барацький, завідувач школи, з огидою понюхав повітря, плюнув і пішов мовчки до коридору, стукаючи своїм костуром. Сьогодні надто швидко підхопилися учні і костура не довелося прикласти на святому ділі виховання молоді.

Вже дійшов він до кінця коридора, як нагнав його Онуча:

— Миколо Олександровичу, у спочивальні не все гаразд! — вигукнув він, витягаючись перед завідувачем по-військовому, — учні втекли!

Барацький, не кажучи ні слова, повернувся до спочивальні. Онуча підвів його до ліжок нічних змовців і в кожне ткнув пальцем.

— Розкривай! — коротко наказував Онучі Барацький перед кожним ліжком.

Оглянувши, він пішов до їдальні, закусивши свого шорсткого вуса.

Їдальня, велика заля з давно немитими підлогами і брудними незастеленими столами, шуміла, як сполоханий курник, а коли зайшов Барацький, всі голоси замовкли на півслові і всі очі повернулися в його бік.

— Молитву! — коротко наказав він.

Вийшов вартовий учень, став спереду і почав гугняво читати вранішню молитву, а сказавши напри-

кінці незмінне „амінь“, підійшов до столу, на якому вже стояв великий казан з кандьором, і почав розливати страву в миски учням, що стояли в черзі.

Барацький озирав натовп, шукаючи когось очима. Нарешті він знайшов:

— Зорченко! Черненко! Савенюк! Станьте до вікна!

Хлоп'ята вийшли з-за столів і мовчки стали коло вікна, очікуючи на злу свою долю. Карпенка і Балана Кобра чомусь не викликав.

„Певне про нас ще не дізнався“, — подумав кожен з них, але то була даремна надія. Барацький, ніби щось пригадавши, прохрипів:

— Карпенко і Балан! те ж саме!

Тепер вже п'ятеро вишикувалися, очікуючи на виховательське „внушення“.

Поставивши учнів до вікна, Барацький пройшов кілька разів вздовж їдальні, а коли кандьор було розлито для всіх столів, він зупинився посеред залі і вигукнув:

— Всі, встати!

Дожовуючи шматки, учні встали.

Барацький, стоячи посеред залі в позі генерала, що оглядає незчисленні ряди свого війська, почав хрипко, немов його хто душив за горло, вигукувати:

— Мерзота!.. Сволота!.. Скоти!.. Сопляки!.. Ви думаєте, я не знаю?.. Я, завідувач школи, — він трагічно стукнув себе в груди, — не знаю, що ви ночами бігаєте? Ви думаєте, що я допущу в школі розпусту? Га?!..

Очі Барацького бігали, як у розлютованого пацюка, слина бризкала з рота, він засапавсь і тупав ногами. Учні дивилися в підлогу і переминалися з ноги на ногу. Такі промови керівника школи їм доводилося чувати майже щотижня і суворість їх не вражала вже нікого.

Кобра ще довго виливав свою жовч, але його ніхто не слухав, а кожен думав про те, що стигне

Встали..

кандьо і зробиться за чверть години, як клейстер, що його й їсти не можна буде.

Дехто потай жував хліб, удаючи глибоке замирення над своїми гріхами та щире бажання спокутувати гріхи, аби тільки швидше кінчилася нагінка.

— Мене не дивують такі запевні негідники, як Карпенко або Черненко, я вболіваю серцем, — Барацький ляпнув по тому місці грудей, де звичайно у людей буває серце, — за таких, як Балан... Перший учень кляси, син поважних батьків, — і цілі ночі десь вештається... Я не допущу, не допущу! — вигукнув істерично Барацький і раптом ніяково замовк. Поставши з півхвилини, він пройшов між рядами учнів до вихідних дверей і вже на порозі зупинивсь і кинув:

— Снідайте!.. А тих, — показав він вартовому учневі на п'ятох „злочинців“, — признач на тиждень сартири чистити!..

По цьому завідувач насунув свого кашкета і вискотився з їдальні.

Як зачинилися за Барацьким двері, їдальня зашуміла, загукала, зареготалася, засвистала. Кандьор згус і захолов, але то не заваджало виїсти судки до дна. „Злочинці“ весело сміялися в гурті, — вони були героями дня.

На літо аудиторне навчання в школі припинилося, аудиторії стояли замкненими пустками. Теоретичне навчання змінювалося на практичне, що особливо ретельно проводилося адміністрацією школи.

Учні будили на сході сонця і, нагодувавши кандьором, читали „наряда“ і розводили на роботи. Це й значилося в програмі школи під пишною назвою „практичне навчання“. За практичне навчання вважалося і рубання дров, і чищення нужників, і сотні інших робіт, на яких працювали учні з ранку до пізнього вечера.

І сьогодні, як і щодня, старший вартовий учень після сніданку читав „наряда“, складеного ще з вечера учителями спеціальних дисциплін та завідувачем.

— На свининець — Николаїв, Сиркін, Петренко...
На оранку за плугатаря — Горлинський, за погоничів — Хватько, Свічкарь... — вичитував монотонно вартовий і нарешті прочитав: — на нужника — Зорченко, Черненко, Хвостов, Савенюк, Карпенко і Балан!

З свистом і вигуками учні розходилися з їдальні, розпорошувалися по широкому дворищу школи, по свининцях, скотарнях, майстернях, городах. Онуча злісно плювався їм услід і ліниво брався підмітати їдальню. Це було його обов'язком, тоді як спочивальні прибирали призначені на те учні з молодших клас.

Балківська нижча сільсько-господарська школа містилася в маєтку відомого на всю губерню чорносотенця, поміщика Рінальда. Це була одна з тих приватних сільсько-господарських шкіл, що хоч і стояла в загально-державній системі народньої освіти, та до справжньої освіти дуже мало стосувалась. У таких школах про людське око користалися програмами навчання, виробленими в столичних департаментах, а найголовніше — тими субсидіями, що пливли з державної скарбниці у кишеню власника школи за просвітительство темряви народньої...

Рінальдо знав, що робить, і до заснування школи привела його загроза банкруцтва. Школою він не тільки урятував себе од неминучого жебрацтва, а й ґрунтовно підлатав подрані веселим життям кишені. І департаментська субсидія, і цілорічна робота в маєтку — більше сотні хлопців від 12 до 20 років віком, які ще й платили за своє утримання, не тільки урятували Рінальда від банкруцтва, а й зробили його популярною людиною в губернії.

Щоб не дуже зитрачатися на вчителів, їх набирали невисокої кваліфікації, таких, що за невелику платню згоджувалися їхати далеко од культурних центрів, у дичавину вовчих лісів.

Балківський маєток Рінальда був закинутий за 45 верстов од залізниці та повітового міста і лежав

на рівнині, прорізаний проваллями та балками, оточений з усіх боків диким Вовчим лісом.

Сам Рінальдо рідко наїздив до свого маєтку. Робота в кількох чорносотенних організаціях, в губерніяльному та повітовому місті, а до того ж і неспокоїні часи, з заворушеннями між міським пролетаріатом та селянством, що загрожували добробутові Рінальдо, прив'язували власника школи до своїх союзів „істинно-руських“ людей і не давали змоги хазяйським оком доглядати школи. Та в цьому чи й була потреба: — школою керував його зять Барацький, якого боялися однаково і селяни з хутора Балок, і учні школи, і нечисленні робітники та службовці.

Барацький належав до тієї категорії людей, у якої і таланти адміністратора і таланти педагога скупчувалися між п'ятьма пальцями правиці... Різниця полягала тільки в тому, що своєї адміністративні здатності він виявляв міцно стиснутим кулаком, яким трощив зуби й щелепи селян, а педагогічні впливи на учнів здійснював розгорнутою долонею.

Учителі охоче наслідували педагогічний метод Барацького, через що ляпас був надійною підвалиною виховання молоді в Балківській школі, без якої учителі не мислили своєї педагогічної роботи.

Звичайно, це не дуже сприяло доброзичливим стосункам між учнями та учителями. І ці два табори перебували в стані постійної війни, що припинялася на короткий час різдвяних та великодніх вакацій.

Як то завсіди буває, кожний ворожий табір мав своїх зрадників і ренегатів. Не кажучи вже про учнів, між якими такі зрадники не переводилися і виділялися в категорію „підлиз“ та „любимчиків“, учительський табір теж мав ненадійний елемент, що таємно стояв на боці учнів і всіма легальними заходами захищав їхні інтереси.

Але що особливо обезсилювало учневий табір, так це поділ учнів на привилейованих — старших учнів,

та паріїв — учнів молодших або, за шкільною термінологією, „малків“. Цю нерівність між учнями старанно підтримували педагоги, що бачили в цьому основу свого панування над дикою некультурною масою, здатною під афектом на які завгодно вчинки.

Старшим учням дозволялось безкарно використовувати молодших учнів на дрібні особисті послуги, а тих, що не корилися старшим, карано жорстокою бійкою ремнями. Цим способом підтримувався авторитет старших, ним „малків“ держали в покорі.

Знущання старших над „малками“ було введено на ступінь священної традиції і шкода було шукати десь захисту від тиранії. Скаржитись учителеві — це означало потрапити в „підлизи“ і бути під постійною загрозою ще більших побоїв „на темну“, коли винного накривали в темній кімнаті ковдрою і били по чому попадає. Повставати проти старших у „малків“ не вистачало ні організованості, ні фізичної сили.

Та така вже властивість широких революційних заворушень, що вони заходять у найтемніші шпаринки життя. Протест проти старих життєвих форм непомітними струмками докотився і до такого темного закутка, як Балківська школа, і затуркана напівтюремним шкільним режимом маса „малків“ почала інакше дивитися на священну традицію старшунства, і може вперше за довгий час почулися протести проти поведінки старших.

Особливою жорстокістю визначався учень випускної класи Довгополук, дев'ятнадцятилітній тупий хлопець, якого тільки батьківські карбованці й могли перевести з класи в класу. Особливо він любив познущатись над Марком. Він примушував його чистити собі чоботи, бігати вночі, в негоду, за дві верстви на хутір по махорку та горілку. Та навіть виконуючи всі примхи Довгополюка, Марко незмінно мав від нього потилишника.

Одного разу до краю знервований Баланюк прийшов до свого ліжка пізно вночі і, уткнувшись у по-

душку, гірко заплакав. Він плакав майже безгучно, щоб не почули товариші, здригався всім тілом і міцно зціплював подушку в руках. Серпневий місяць спокійно світив у розчинене вікно, учні хропли після тяжкої денної роботи на молотарці, і Марко почував себе таким нещасним, покинутим і беззахисним.

Та хоч як заглушав ридання Баланюк, Бізон почув і, накинувши на себе ковдру, підійшов до Марка. Бізон не товаришував з Баланюком, але якась поза-свідома симпатія тягла його до цього смирного, розумного хлопця, і він намагавсь завсіди виявити її по-своєму. Він на рік був старший за Марка і фізично дужчий, а тому завсіди захищав його, коли в тому була потреба.

— Чого ти плачеш? — сіпнув Бізон Баланюка за плече.

Баланюк зробив неймовірне зусилля і, проковтнувши сльози, притишив ридання, що билися в його грудях. Чи од цього, чи од товариського співчуття, йому одразу стало легше.

Роблено байдужим тоном він відповів Бізону.

— Та... я й не думав плакати... Хто це тобі сказав? — він тимчасом нишком витирив сльози.

— Брешеш, плакав... — пошепки відказав Бізон.

Баланюкові зробилося досадно на цього хлопця, що невідомо чого в'язне, і він роздратовано відповів:

— Ну, а як плакав, то що?

— Та я так питаю... — не знайшов, що відповісти Бізон. Він несподівано попав у ніякове становище, бо не думав, що Марко розсердиться на нього за співчуття.

Бізон знав, чого плаче Марко, і з запалом заговорив:

— Треба його провчити... яке він має право битись?.. — І далі розповів Маркові свій план, як провчити Довгополюка.

План був нескладний: Бізон з Черненком засядуть у темній аудиторії і будуть чекати на кінець вечері, а коли, повечерявши, Довгополюк буде проходити

коридором, Марко мусить його зачепити і тікати до аудиторії. Ну, а там, звичайно, двері на гачок і „на темну“.

Баланюк спочатку одмовлявся. Йому здалося це диким і недостойним, і він ухвалив не приставати на пропозицію Бізона, але, згадавши всі образи, що їх чинив Довгополюк, — згодився.

— Гляди ж не одмовся і не підведи, ми з Васьком візьмемо його „на темну“... буде знати... Скотина!..

Посидівши ще трохи мовчки, Бізон пішов до свого ліжка, не забувши по дорозі стягнути ковдру і штовхнути ненависного „підлизу“ Коржова...

III

МАРКО ВАГАЄТЬСЯ

На другий день Балан передумав і одмовився приймати участь у помсті. Йому видавалося гидким бити людину, хоч та людина й чинила йому зло.

Вася Черненко по обіді підійшов до Марка і з виглядом таємного змовця зашепотів на вухо:

— Ти ж гляди... Сьогодні увечері неодмінно зачепи Довгополюка... Ми сидітимемо у другій кімнаті праворуч... Туди й тікай.

— Не треба цього... робити... Я не можу...

Васько од несподіванки оторопів. Здавалося все так добре налагоджено, а він на тобі: одмовляється!

— Як-то так „не треба“? А він хіба тебе не б'є? Хочеш, щоб і далі знущався?

— Не треба... — сказав знову Марко і ніяково усміхнувся. Йому було сором перед товаришем за свою легкодухість, але разом з тим він не міг і зважитися на дику розправу з своїм ворогом.

Васько мовчки з-під лоба дивився на Марка і не міг зрозуміти, чого він одмовляється. Він уважав, що за кожне зло треба платити злом і бійкою відповідати на бійку.

Життя доводило йому цю істину наочно і дома, де його колошматив батько, і в школі, де учителі та старші учні були щедрі на стусани. Били вони тому, що мали перевагу на силі, і Васькові видавалося, що коли він матиме ту перевагу, то й він мусить бити.

Таке було життя, і Васько брав його, не докопуючись до природи явищ, як то робив Марко.

М'яка делікатна вдача Балана не мирилася з таким станом речей. Його натура протестувала проти жорстокого поводження з людьми, але той протест не виявлявся назовні. Йому здавалося, що люди врешті зрозуміють, що так не можна, і змінять свою поведінку. Братись же й собі до огидної бійки і знущання, видавалося Баланові за приниження власної гідності.

— Ти, Васько, не сердься... Я ж не можу...

— Ти що ж, боїшся Довгополюка, чи що?

Васько інакше не міг зрозуміти Баланового вагання.

— Ні, я не боюсь... Але як же ж я буду бити, коли я проти бійки!

Останні слова вирвалися у нього з якимсь унутрішнім болем, і він нервово заломив пальці рук.

— То що з того, що ти проти бійки? Аджеж тебе б'ють?

Марко відчував, що він не може висловити своєї думки так, щоб його зрозумів Черненко, але разом з тим він мусить же довести йому свою правоту.

— Бачиш, Васько, от ти, приміром, проти злодійства... Ну, як би тобі сказати? В тебе, приміром, хтось украв чоботи... А ти взяв та й собі украв у когось чоботи... Хіба це правильно?

Черненко напружено думав. Завсіди цей Марко ставить такі запитання, що не знать, як на них і відповісти. Васько мотнув головою і круто повернув розмову:

— Кинь ти свою філософію, Марку, а просто скажи, будемо бити Довгополюка, чи ні?

— Ні, ти мені перше скажи, ти б теж пішов красти чоботи, якби в тебе хто вкрав? Га?

— Пішов би і вкрав: що ж ти думаєш, босяком би ходив, чи що? — роздратовано відказав Васько і одійшов од Балана.

Маркові було боляче, що його не зрозуміли, і він,

похнюпившись, самотний, як ніколи, пішов до луку. Півтори години після обіднього спочинку він любив походжати лугом або сидіти на кладці, спустивши ноги в прозору холодну воду струмка.

Так, він не має права бити Довгополюка, як той б'є його, — міркував Марко, — адже-ж тоді він доведе, що він не проти бійки, а тільки щоб його не били. Але хай краще його одного б'ють не один, а десять Довгополюків, аби загалом бійку припинили...

Марко мріяв про таке унормування життя, щоб у ньому не лишилося місця гнобителству та знущанню сильніших над слабшими. На його думку, для цього людям слід було тільки умовитися не робити прикростей один одному і життя обернеться на раювання.

На лузі Балан зустрір старшого учня Фоку, що викопував якусь рослину для гербаріюма. Той підвів голову і привітно промовив:

— А, Марко! Що ти тут робиш?

— Та от гуляю... А що це за рослина?

— Та вона не має нашої назви... Правда, красива?

Марко погодився. Йому хотілося поговорити з Фокою про сьогоднішню розмову з Черненком, та він не знав з чого почати.

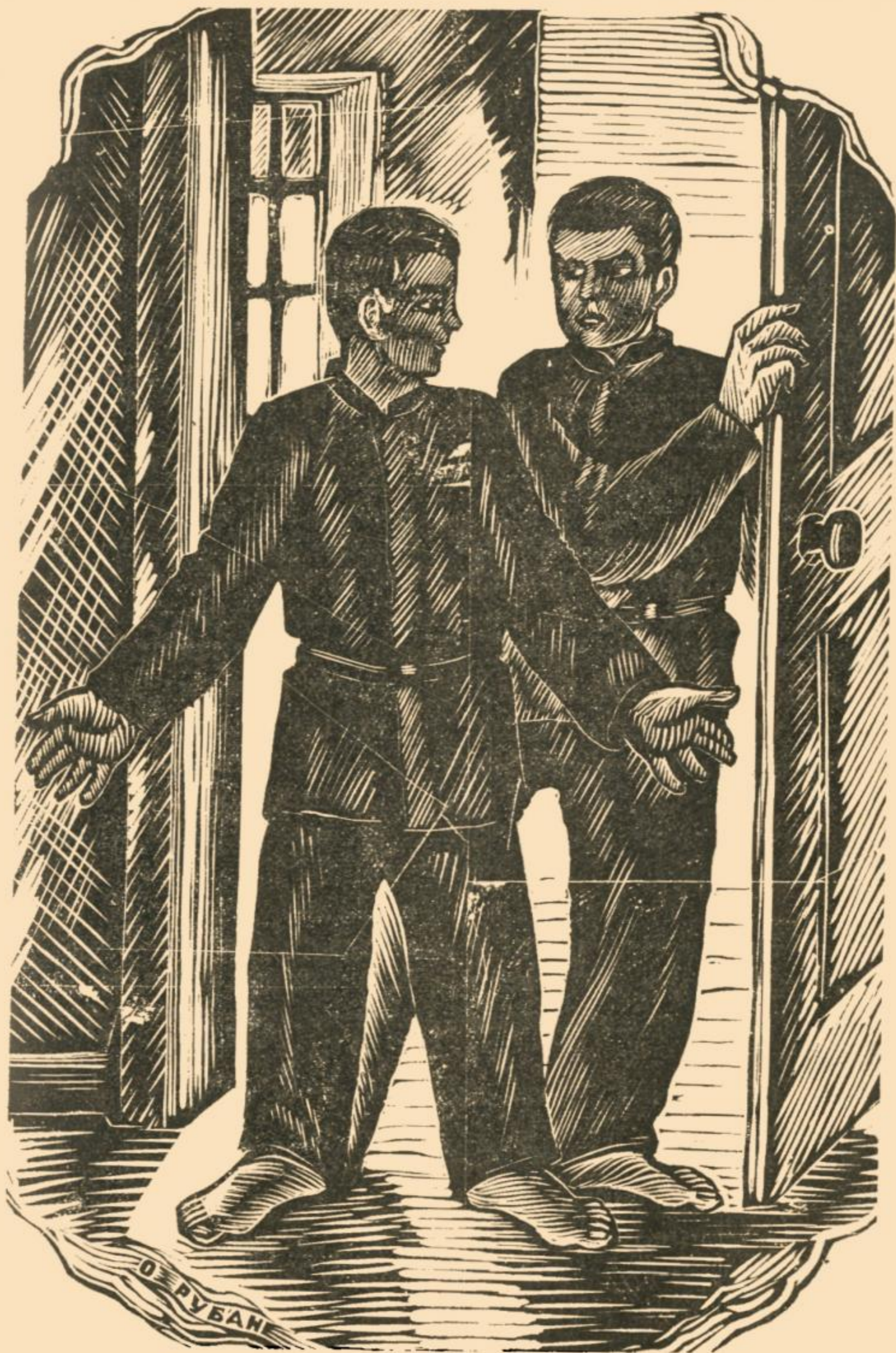
Фока був учень випускної класи, але до „малків“ ставився лагідно, боронячи їх по змозі од своїх однокласників. Це створило йому не абияку популярність у молодших класах, і до нього ходили вилити свої жалі всі ображені та попрохати поради в різних справах.

Помітивши, що Марко мнеться, Фока зрозумів, що той хоче щось сказати, але вагається. Він допоміг йому:

— Ну, кажи вже, кажи... Що там?

— Та Бізон намовляє мене Довгополюка побити... І Черненко теж... Та я думаю, що неправильно це робити...

— Неправильно, кажеш? А він тебе б'є? — прискаливши око і ледве помітно усміхаючись, спитав Фока.

— Але як же ж я буду бити коли я проти бійки...

Він стояв перед Марком босий, в синіх штанях і в чорній перкалевій сорочці, розхристаній на грудях. Ботанізирку він то кидав вгору, підхоплюючи її, то кружляв нею, як млиновим крилом.

— Неправильно, кажу, бо яке я маю право тоді говорити проти бійки, коли й сам приймаю участь у бійці? А що мене Довгополюк б'є, так то ж несправедливо...

Обличчя Фоки стало раптом серйозне і він, узявши Марка за стан, пішов з ним лугом.

Марко викладав свої погляди на справу, а Фока уважно слухав, підбираючи способів безболізно зруйнувати мрійницьку Маркову побудову.

Нарешті Марко виговорився, і черга була за Фокою.

— Хороший ти хлопець, Марку, тому ти й про людей так хороше думаєш. Але невже ти ніколи не згадав про те, що й до тебе були люди, які так само думали? От і зараз Толстой навчає підставляти ліву щоку, коли тебе хто ударив у праву, і до Толстого було немало таких, що хотіли отак розв'язати запутані людські відносини... Та, шкода, нічого з того не вийшло. Є один покищо спосіб полагодити життєві стосунки: цей спосіб — боротьба... Боротьба проти насильства..

— Так то ж теж буде насильство?

— Насильство проти насильства; ставши на захист покривдженого, ти мусиш і сам чинити насильство...

— Так можна ж людям довести, що так робити не можна!

— Пробували, брат, доводити, та нічого з того не виходить...

— Ну, а от коли б у мене хто чоботи вкрав, то й я мушу красти?

— Піди одніми чоботи у того, хто в тебе їх украв, а укравши у другого, ти зробиш такий самий злочин, як і той, що в тебе крав.

Вони довго ходили, обнявшись, по вогких лугових

стежках, аж поки надвірний дзвінок з дворища не сповістив, що післяобідній відпочинок кінчився.

— Треба йти, — сказав Марко і швидко попроставував до школи.

Ця розмова з Фокою перевернула шкереберть усі дотеперішні уявлення Маркові про людські відносини. Де ж норми, з яких виходячи, можна оцінювати людські діла? Де ж тоді вимріяна справедливість?

Коли до цього Марко підходив до людей з своїми абсолютними мірками правди і справедливості, то зараз те все розвіялося, як порох, і мрійливий хлопчак став перед прірвою.

Одгортаючи полову коло молотарки, він думав і думав, машинально рухаючи граблями.

За думками не зчувся, як і день кінчився, і, проковтнувши останнього снопа, молотарка заторохтіла барабаном.

— Ні, так не може бути, — сказав сам собі Балан і після вечері пішов знову до Фоки.

У вечірніх присмерках довго ходили вони по дорозі за шкільною садибою і тихо розмовляли. Босі ноги приємно пірнали у холодний порох дороги, а вітер з лісу м'яко обвівав вогкою прохолодою гарячу од думок голову Марка.

Фока тепер почав здалека і щодалі він говорив, то більше переконувався Марко в правоті його слів.

Кколи вже, за пізнім часом, старший товариш нагадав, що й спати пора, Марко згадав знову про Довгополюка.

— Як по-вашому, слід його побити?

Фока відповів не одразу.

— Бачиш, це треба розв'язувати, поміркувавши... Коли інших способів вплинути на цього скота немає, то, я так думаю, пом'яти слід.

— А як він після того ще більше буде битись?

— Ну, не думаю... Хіба йому охота стусанів од вас мати, чи що?

Коли вони повернулися до спочивальні, думки Марка прийшли до якоїсь системи, але він усе ж довго не міг заснути.

З Митьком Бізоном він так і не встиг поговорити за вечерею, але той, видимо, дізнався од Черненка про те, що Марко відмовився і поглядав на нього скоса. У Бізона слово ніколи не розходилося з ділом і переінакшувати планів він не любив, та ще й такі хороші плани, як побити ненависного Довгополюка.

Дзвінок Онучі розбудив Марка. Він прокинувся з очима, немов засипаними піском.

Коли вже виходили до їдальні, до нього підійшов Бізон і стиха спитав:

— Так не хочеш?

— Що не хочеш? — не зрозумів Марко.

— Та побити ту гадюку...

Марко завагався, але, переламавши себе, твердо сказав:

— Сьогодні після вечері, як умовились... Гарзд?

Бізон радісний шукав очима Черненка, щоб повідати йому про Маркову згоду.

IV

КАНДЬОР І АГІТАЦІЯ

Онуча старанно, немов справляючи релігійний ритуал, дзвонив на вечерю. Сьогодні він поводився статечно, не гукав на учнів, чоботи його були старанно наваксовані, а голова помащена оливою. Все це свідчило про те, що хтось з високого начальства прибув до школи.

Він звичайно дзвонив неухважно, двічі-тричі дзенькне, та й годі. Сьогодні ж пройшов по всьому нижньому коридору і так само коридором другого поверху, держачи дзвінок у руці.

— О-ну-ча! Не ста-рай-ся! вигукнув хтось з дверей зміненим голосом і, коли обурений і ображений Онуча кинувся туди, звідки чувся голос, з протилежного кінця хтось інший проверещав:

— О-ну-ча!..

Онуча вилаявся гидкою лайкою і подався до нижнього поверху. Він був украй розлютований.

В їдальні учні, стукаючи „ряжками“ та ложками, сідали за столи і висилали до віконця свого чергового „получателя“. Через вузьке віконце з кухні дихало тоскними запахами перевареного кандьору, од чого ще непривітнішою ставала їдальня і в роті з'являвся неприємний присмак.

Раптом на порозі з'явився бородатий Малахов, учитель садівництва, що сьогодні справляв обов'язок „чергового вихователя“. Він озирнув залю допитливим оком, помацав свою пухнату бороду, немов

шукаючи в ній слів для початку своєї промови і, нарешті знайшовши, почав велебно, як піп казань:

— Встаньте на молитву! Помолімось! Коржов, читай молитву!

Коржов, скочив з місця і, ставши попереду та швидко ковтаючи слова, почав вичитувати „Очинаша“. Він закінчив останню молитву, зовсім проковтнувши слова, так що з слів „во віки віків амінь“ у нього вийшло якесь „ківінь“. Увесь час, читаючи, він обсмикував сорочку і христився перебільшено старанно, ніби робив важку гімнастичну вправу.

Малахов по закінченні молитви мотнув головою в бік учнів, мовляв „тепер їжте“, і почав вимірювати їдальню з кутка в куток статечними кроками людини, що знає собі ціну. Він не мав права викладати в школі, бо був без жодної спеціальної освіти, і тільки протекція якоїсь високої особи та бажання Рінальда мати недорогого і невибагливого учителя дало йому змогу служити в Балківській школі.

Серед чавкання та приглушеного шуму, що розбивався розміреними кроками Малахова, раптом почулася чиясь швидка хода і всі озирнулися на двері. То Онуча підтюпцем прибіг до їдальні і пошепки щось сказав Малахову. Сказане справило вражіння на бородатого вчителя, бо він похапливо застібнув свого піджака і розгладив бороду, як швейцар, наміряючись одчинити двері вельможній персоні.

— Зараз тут буде наш шановний Адольф Іванович Рінальдо! — промовив він велебно і суворо оглянув учнів. Потім він урочисто почав походжати по їдальні, готовий у кожную мить привітати високого патрона.

Він зупинився коло найбільш одчайдушних учнів і навчав їх, як поводитися звисоким начальством, попереджаючи можливі непорозуміння, якщо б Рінальдо заговорив з ними.

Швабра, як його прозвали учні за велику пухнату бороду, нервово смикав себе за вуса і говорив повагом,

розставляючи слова, немов капаючи коштовні ліки в шкляночки учених душ.

— От, ти, Зорченко, — звернувся він до Бізона, — як будеш відповідати Адольфові Івановичу, коли він поспитає, чи подобається тобі в школі?

Бізон мовчав, не знаючи, що відповісти на таке запитання. У його голові промайнуло кілька відповідей, але він дививсь на Швабру, моргав очима і мовчав.

— Кажи, „подобається“... — підказує йому Черненко.

Бізон витиснув з себе:

— Я скажу, що подобається...

— А коли пан Рінальдо спитає, чому подобається, що ти йому відповіси?

Бізон розгублено поглядав на товаришів. Він закліпав очима, а на лобі виступив крапельками піт. Нарешті хтось, чи то шуткуючи, чи то серйозно, підказує:

„Подобається, бо кандьор смачний“...

Бізон був у такому замішанні, що посишив тільки переказати підказане:

— Я скажу, — подобається, бо кандьор смачний, — випалив він і з полегкістю зідхнув.

Хлопці чмихнули собі в ложки, а Швабра з обуренням оглянув усіх і, повернувшись до Бізона, сердито наказав:

— Сідай, дурню, от Балан нам скаже, як треба стояти перед начальником школи...

Балан щось довго розповідав Швабрі, а тимчасом всі потай позирали в бік Бізона, що за спиною Швабри щось таємниче робив.

— Найголовніше для молоді людини — вміти поводитися з старшими, — проказував Малахов науку доброї поведінки, а Бізон не гаяв часу даремно. Він набрав круглою ложкою застиглого кандьору і обережно, щоб не розхлюпати, сипав той кандьор в одуті кишені Швабриного піджака.

Всипавши ложок зо три, він старанно вишкріб з миски решту кандьору і облизав ложку.

„Швабра“ далі провадив проповідь доброго поведження з начальством, а учні, не перестаючи їсти, поглядали то на вчителя, то на двері, з яких мав з'явитися Рінальдо.

В школі давно знали, що Рінальдо має приїхати з Петербургу і всім кортіло подивитися на видатного чорносотенця, про діла якого говорили всі газети.

Востаннє він приїздив у березні, побув тижнів зо два і раптом виїхав, викликаний телеграмою з губернії. Довго потім у школі переходили з рук до рук різні чорносотенні листівки з закликами до „православного руського народу з'єднатися проти ворога зовнішнього і внутрішнього“.

Японська війна та зв'язані з нею заворушення в країні держали Рінальдо в центрі політичного життя. Уряд і дворянство дивилися на нього, як на видатного борця за „руську ідею“, і не до дрібних шкільних справ було йому.

— Наш Адольф Іванович у столиці всьому голова, і ми мусимо пишатися тим, що підлягаємо йому, — проповідував Швабра, а учні, доївши кандьор, нудилися, не маючи дозволу іти з їдальні.

Раптом заля насторожено зворухнулась. Пробіг Онуча, немов бажаючи з неймовірної догідливости припасти до землі і розплескатися млинцем.

— Вони вже в коридорі, — промовив він, натискуючи на слові „вони“.

— Встаньте! — наказав Малахов і сам почимчикував до дверей, з котрих мав вийти Рінальдо. Онуча витягся, як повішений, і тупо дивився в двері.

Не встиг Малахов дійти до дверей, як з них показавсь Рінальдо в супроводі Барацького. Барацький підтримував Рінальдо під лікоть, як архієрея, і щось тихо говорив йому на ухо, а Рінальдо на знак згоди кивав головою.

Малахов застиг у поштивій позі, а Рінальдо, забачивши його, привітно замотав головою.

— Доброго здоров'я, доброго здоров'я, — казав Рінальдо, стискуючи руку Малахову, а той, щасливий доброзичливим відношенням до себе, ще більше вигнувся, удаючи всією своєю постаттю цілковиту покору волі начальства.

— Радий вас бачити, от пан завідувач довів до мого відома, що він завдоволений з вашої роботи...

Малахов зніяковів і не знав, що відповісти начальству на його похвалу. Нарешті він, тремтячи од радості, промовив недоречно:

— Радий служити цареві і вітчизні... радий... радий...

Рінальдо іронічно посміхнувся, а Малахов, бачучи, що начальство має намір стиснути йому руку, поліз до кишені по хустку, щоб витерти спітнілу руку.

Та рука замість хустки спрожого захопила повну жменю тепленького ще кандьору, і жах в одну мить паралізував дебеле тіло Малахова. Він злякано дививсь на Рінальда, що простяг йому свою руку і не розумів, у чому справа.

— Що з вами? — занепокоєно спитав Рінальдо.

Малахова чоло вкрилося холодним потом, а борода тремтіла, як очеретяна мітла. Нарешті він пересилив себе і витяг руку з кишені... Липкий кляйстер заліпив йому пальці.

За столом учнів почувлися стримані смішки, але Барацький, що відразу зрозумів, у чому справа, гаркнув:

— Мовчать! — і звернувшись до Малахова з огидою промовив: — підіть вимийте руки...

Рінальдо зніяковів

— Що це таке, Миколо Олександровичу! — звернувся він до Барацького, а той, нахилившись до вуха Рінальда, щось довго пояснював.

Барацький зам'яв інцидент, ніби нічого й не трапилося.

Рінальдо поздоровкався з учнями, а завідувач знову, щось сказавши Рінальдові, суворо промовив:

— Молитву!

Коржов вискочив наперед і почав читати молитву, підкреслено побожно, а кінчивши, пройшов до свого місця, ввічливо уклонившись Рінальдові.

— Це Коржов, зразковий щодо поведінки учень,— довів до відома Рінальда Барацький.

Рінальдо мотнув головою, мовляв, „я ж наперед знав, що в тебе все гаразд“.

— Панове, я хотів з вами поговорити, та все не міг вибрати часу, а тепер, нарешті, маю змогу з вами, дорогі мої, розмовляти...

Рінальдо говорив тихо, намагаючись надати інтимно-батьківської інтонації своєму голосові.

— На святій Русі зараз нечестиві бунтарі, котрі не вірять у бога, не почитають начальства і хочуть продати нашу батьківщину японцям, сіють смуту і непокій... Вони раді, коли наше хрестоносне військо терпить поразки од язичників, вони, коли б мали силу, вбили б і нашого благовірного государя імператора...

Рінальдо закашлявся. Видимо, він не звик говорити промови перед юнацькою аудиторією, бо зупинявся, добираючи принагідних слів і виразів.

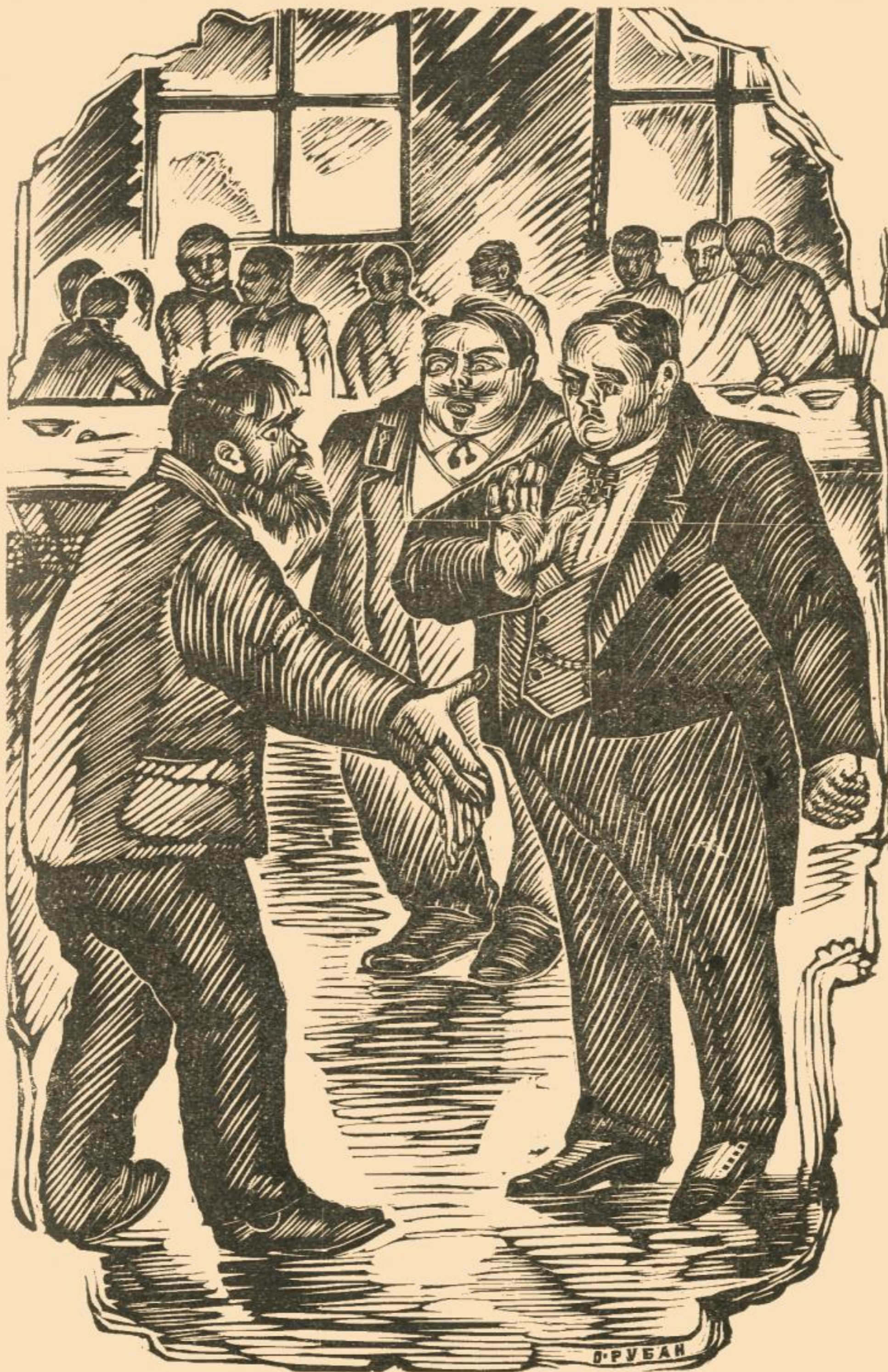
— От мені завідувач школи доповів, що й поміж вами є непевні люди, але я покладаюся на всемілосердного господа нашого, що він наставить непокірливих і бунтівливих на шлях, котрий...

Рінальдо запнувся, бо не знав, на який саме шлях мусить наставити бог непокірних.

Марко штовхнув ліктем Бізона, а той ледве помітно повів очима, мовляв: „розумію“.

— На шлях, котрий... котрий веде в царство небесне!..

Позаду зачмихали і заворушилися. Хтось грюкнув лавою і гучно висякався. Схоже було на демонстрацію, і Рінальдо розгубивсь. Барацький шарпнувся

Нарешті він пересилив себе і витяг руку з кишені.

в натовп, але там уже все заспокоїлось. Учні удавали побожність і серйозну уважливість.

— Так от, панове, я вам кажу, коли який мерзотник посміє бунтувати в школі, то ми на це крізь пальці не подивимось! — закінчив свою промову Рінальдо уже в підвищеному тоні.

— Ви, будь ласка, дивіться тут, і як що, вживайте крайніх заходів, — звернувся він до Барацького, і, помітивши Малахова, який, помивши руки, стояв скромно, за спиною начальства, Рінальдо зміряв його холодним поглядом з голови до ніг і важкою ходою старої незадоволеної людини пішов геть з їдальні.

За ним підтюпцем побіг Малахов, а Барацький, насупивши брови, йшов поруч.

Хлопці, як то буває після довгої примушеної мовчанки, заговорили всі разом.

— Бач який! „В царство небесне“! Ха-ха-ха!

— Просто в рай, та й годі!

— А де Коржов?

Та Коржова в залі не було. Він непомітно вийшов, і хлопці бачили у вікно, що він на дворі розмовляв з Шваброю.

— Коржов! Язика зітреш! — гукали хлопці у вікно, і той, почувши вигуки, швидко повернув у бік.

Хлоп'ята скупчилися коло Марка, закидаючи його найрізноманітнішими запитаннями.

Потому, як Довгополюка таки побили „на темну“, і Балан, на диво всім, приймав участь в цій „операції“, популярність його виросла і авторитет його у всіх питаннях шкільного життя не заперечував навіть Хвасько.

— Боїться Рінальдо, — казав Балан, — боїться, щоб і в нас не було бунту... Тепер же скрізь бунти...

V

НОВІ СЛОВА

Останні літні дні пробігали ярами та балками, а слідом за ними тяглася золотавою ниткою осінь, суха, як шовк, з днями короткими, як старечі кроки.

Шкільна молотарка добивала останні копи, по стернях поповзли дрябучі чотирилемішні плуги, а на парових полях засновигали сівалки і борони.

Школа переживала найгарячіші дні останніх польових робіт, щоб потім замкнутися на цілу зиму в колі двору з його скотарнями, свининцями, майстернями, теплицею та аудиторіями.

Учні збивалися з ніг, працюючи і в дворі і в полі. Сподівалися всі на двотижневу перерву, що обіцяло їй начальство по скінченні польових робіт аж до початку аудиторного навчання. Але то були марні сподіванки. Шкільна рада ухвалила не розпускати учнів по домівках, де вони могли б набратися бунтливих думок, знайшовши і формальну причину затримати їх у школі. Причиною був зіпсований паровик, що через нього молотіння затяглося на тиждень довше, ніж гадали.

Молодь засмутилась. Можливість поїхати до батьків і два тижні бути вільною людиною, їсти не кандьор, а щось інше, увірвалася, і всі ходили невеселі.

Дні тяглися напрочуд одноманітні. Навіть Бізон якось притих і кинув свої витівки. Балан увесь вільний час сидів за книжками, а коли гасили світло, довго розповідав товаришам про дивні речі, що він їх вичитав з книжок.

В обідню перерву Митька Бізон і Васько Черненко одійшли в бік од молотарки і лягли спочити. Васько дивився в білясте небо і, напівпримружуючи очі, говорив Бізону:

— Ти, Митьку, дурень... Я б на твоєму місці давно кинув школу. Що тобі? Батька немає, матері немає, якийсь там опікун... Плював би я на опікуна!..

Бізон справді був сирота. По батькові йому лишилася невелика спадщина — з чотири десятини землі та хата, і доглядати за тою спадщиною призначила громада Митькового дядька. Дядько був великим аматором науки і вирішив учити Митька, а як не знав він більше шкіл, крім Балківської сільсько-господарської, то й послав туди свого вихованця.

— Сам ти дурний, Ваську, хіба мені не треба вчитись? А що робитиму не вчившись?..

— Ха-ха-ха! Вчитися! Та хіба ж тут наука? — Васько од переконання, що Бізон таки справді дурний, аж ногами задригав.

Розмову товаришів перебив Фока. Він підійшов до них і зупинивсь, мовчки дивлячись, як Черненко вибивав ногами в повітрі. Потім він посунув Бізона і сам ліг поруч на соломі.

Фока був тихий вдумливий юнак років дев'ятнадцяти. Його ніколи не бачили, ні за картами, ні за випивкою, хоч це в старших клясах траплялося частенько. Він, як і Балан, увесь час сидів над своїми книжками зовсім не сільсько-господарського змісту. То були книжки з історії, красного письменства, а одна груба в синій обкладинці носила інтригуючу назву: „Політична економія“. Але що в тій „Політичній економії“ писалося, ніхто з однокласників Фоки не знав, але всі без винятку ставилися з пошаною до синьої книжки, безнадійно заздючи Фоці, що спромігся прочитати ті сотні сторінок.

У школі Фока вчився вже четвертий рік і за весь час вчення їздив додому тільки двічі і то не надовго.

Про своїх батьків розповідав він неохоче, — видимо, родина його мало цікавила, а може й родина не дуже цікавилася ним.

— Батько? — з презирством махав він рукою, — батько знає полювати зайців, пиячити та матір бити.

— А тебе не б'є?

— Ні, — просто відповідав Фока, — кінчу школу і матір од нього заберу.

Видимо, в його сім'ї був глибокий розлад, що поклав незгладимий одбиток на вдачу юнака.

Лігши поруч Бізона, Фока повернувся так, щоб бачити обох товаришів, і спитав:

— Знаєте, чого нас додому не пускають?

— А вам що? — здивувався Бізон, — однаково ж ви не поїдете, коли й пустять.

— Ні. я б поїхав...

— То хіба не знаємо, що молотарка поламалась?.. Того й не пускають...

Фока лагідно усміхнувся, як сміються старші на слова дітей, погладив свого русявого чуба і пошепки сказав:

— Не пускають, щоб ми революції не привезли... От що!

— Як ре... лю... ле... во... рю?.. — не міг вимовити Бізон незнайоме слово.

Бізон хотів сказати, що він того нічого не розуміє, але скласти свою думку не зумів. Черненко підвів голову і з зацікавленням дивився на Фоку.

— Це що якономії палять? — спитав він діловито.

Фока підозріло озирнувся навколо, але не бачучи нікого поблизу, пошепки пояснив:

— Революція, це щоб царя скинути... Президента замість нього наставити... Як у Франції...

Бізон не розумів. Зате Васько з виглядом людини, що вже не одного царя скинула і президентів на своєму віку понаставляла чимало, з апломбом сказав:

— Дурний ти Митько, республіка це, брат, тобі таке життя, що й ну! Зараз Онучу нужники чистить, а Кобру йому на підмогу, от що то значить!

Такі відомості про республіканський лад аж надто вразили Бізона. Він розгублено дививсь то на Фоку, то на Васька, а потім потяг себе за чуба і мовчки покрутив головою.

Фока усміхавсь. Його, видимо, забавляло Васькове уявлення про „распубліку“ та смішила Бізонова поведінка.

— „А на віщо ж тоді якономії палить“? Га? — спитав Бізон.

Фока почав викладати своє розуміння революції. Пани стоять за царя, а тому до нього не доберешся, аж поки панів не винищиш..

Хлопці довго слухали пояснення Фоки, аж поки гудок паровика не сповістив закінчення спочинку. Треба було ставати до роботи.

Бізон одгрібав коло молотарки полову і був замислений як ніколи. Слова Фоки, такі незвичайні і, на перший погляд, чудні, врізалися в його мозок гострими ножами і ворушили його глевку думку. Він забув про пилюгу і працював машинально, літаючи думками десь далеко в країнах незвіданих і страшних.

Він, ще не примирившись остаточно з Балановим запереченням бога, був стурбований новими думками, новий непокій заповонив його істоту.

„Поспитаю Марка, він напевне знає“, ухвалив Бізон, геть заплутавшись у протиріччях. До Фоки, як до учня старшого, він ставивсь недовірливо, хоч Фока ніколи і не зловживав своїм старшинством.

Після зустрічі в теплиці за читанням „забороненої“ книжки, товариші більше не збиралися. бо й Онуча і навчителі пильно стежили за хлопцями.

Тільки по-двоє. по-троє збираючись, хлопці ділились думками, а коли кінчали розмову, то неодмінно додавали:

— Ти ж нікому не кажи цього, бо за це може влетіти...

За останній рік. відколи розпочалася війна на Далекому Сході, в моду увійшло багато нових слів,

таких незрзумілих і хвилюючих своєю новизною. Ті слова кожний розумів по-своєму, надаючи їм образного змісту, залежно од своєї вдачі.

Бізон уявляв революцію, як щось подібне до величезної школярської капости, що їх безліч робили учні старої школи своїм учителям. Капость ця була не проста собі капость, як, скажемо, шпилька в учительському кріслі, вимазаний атраментом стіл або вибите цеглою вікно в учительській квартирі, а щось грандіозне, од якого всі вчителі „луснуть од злости“. Він не вірив в те, що царя скинуть, що в панів можна одняти їх маєтки, бо, на його думку, і цар, і пани — то все частка Баланової „природи“, себто щось стале і непорушне. Бізон мислив, як і всі обмежені люди, тільки конкретно, об'єктом його революції були учителі, що гнобили і кривдили його, Митька Зорченка.

Вася Черненко революцію розумів, як щось гостре й колюче, мов спис, що мусить проштрикнути все, що стоїть вгорі соціальної піраміди. Дитячим розумом своїм він складав до купи всіх, проти кого провадиться революція, починаючи од старших учнів і кінчаючи царем. От тільки в те, що революція „проштрикне“ своїм гостряком і царя, Васько мало вірив, бо царя уявляв він як особу, заковану в золото і оточену величезним військом.

Марко Балан глибше дививсь на справу. Йому пощастило зазирнути в словник, що був у шкільній бібліотеці, і він знав, що то — „повалення державної влади силою і заміна її на іншу“.

— Після революції всім краще житиметься, — переконано говорив він і уявляв, що революція визволить і його матір од брудних обов'язків панської куховарки; а задиркуватих паничів що завсіди намагалися показати свою зверхність над ним, Марком, поставить на належне місце.

Коли сонце стояло вже на заході, машина добила останнього снопа. З гаю повійнуло прохолодою, і стом-

лені денною працею хлопці з насолодою дихали свіжим повітрям. Сонце пірнало в сіру каламутну куряву і незабаром зовсім сховалося в імлі. А машина, кілька разів пропихавши востаннє і кілька разів крутнувши маховиком, стала. Тільки люди ще метушилися коло ожередів соломи та коло соломотрясів, прибираючи полови.

Завтра неділя — неробочий день. Спати можна до обіду, ніхто не потурбує. Тільки вартові різних закладів мусять вставати рано, годувати худобу, доїти корови та поратися по скотарнях... Але таких, порівнюючи не багато.

Нашвидку повечерявши, хлопці гуртом пішли до ставу. Вода в ставку нагрілась од сонця, і можна змити з себе пилугу і освіжитися на дозвіллі.

Бізон і Балан відокремилися від гурту і пішли на другий кінець величезного ставу. Їм хотілося поговорити, бо за всякою роботою вони от уже з тиждень не розмовляли один з одним.

Серпнева ніч обволікала землю м'якими теплими туманами, сіючи спокій і якусь матірньо-ніжну ласку. Став нерухомо відбивав спокійну місячну зливу, і здавалося, що сяйво мішалось з водою, утворюючи легку прозору і теплу тканину.

Хлопці далеченько відійшли вже від товаришів. Було чути, як ті хлюпались у тумані, перегукуючись дзвінкими голосами, та в заболоченій частині ставу квакали жаби.

Бізон довго видумував слова і нарешті, як то завсіди з ним бувало, почав говорити слова не видумані, а ті, що сами приходили йому в голову.

— Понімаєш. Марку, Фока сьогодні такого наказав, такого наказав, що й ну!

— А що ж він казав?

— Про распубліку! — напівпошепки вимовив це слово Бізон і одразу йому стало легше. Адже ж другий раз певно не доведеться говорити цього важкого і небезпечного слова.

Забувши про купання, сиділи вони вдвох.

— Не „распубліка“, а правильно сказати — „республіка“, так і в книзі написано...

— Як? Хіба й про це написано?

Бізна здивувало, що про таке злочинне слово написано в книжках. А коли вже й написано, то напевно в книжках заборонених.

— Написано. Я в книгозбірні читав...

— І книжку ту можна дістати?

— А чому ж ні? Завтра підемо міняти книжки, я тобі покажу...

Уся привабливість забороненого, як луска з риби, була зідрана останнім зауваженням Балана. Авресья забороненого затьмарилася, і „республіка“ скотилася з надхмарних високостів до стану звичайного слова, яке згадується в звичайних книжках, що є навіть у шкільній бібліотеці. Тепер для Бізна залишилося ще одно слово „революція“, але й про нього Балан сказав те саме, що й про „республіку“.

Розмовою заволодів Балан, і Бізон переконався, що й Марко, так само, як і Фока, пояснив різні події, а подекуди у Марка виходило краще і зрозуміліше.

Балан був тієї думки, що революцію треба робити всім разом, бо поодиноці нічого не зробиш. Інша справа, коли всі збунтуються. Він так і говорив „збунтуються“, бо революція і бунт жили в його уяві, як щось неподільне, що не може існувати окремо одне від одного.

Забувши про купання, сиділи вони вдвох на березі ставу. Один говорив про своє немудре розуміння революції, а другий слухав і дивувався. Нові думки солодко хвилювали його почуттями неофіта, що наближається до пізнання нової правди, і паростки критичної думки пробивалися в голові і тяглися до речей, що їх до того Бізон уважав священними і неподлеглими жадній критиці.

Нічого подібного раніше йому не могло прийти в голову. Церковно-парафіяльна школа три роки під-

ряд вбивала йому істини про бога і цаоя, і ці дві істоти були в його уяві крєвно зв'язані. Так і уявлялось, що на небі розпоряджається бог, а на землі його намісник — цар. Доводи Баланові, що бога нема, він прийняв більше з товариського почуття до Марка, ніж з переконання, та це все ж порушило підвалини його уявлення про бога. Віра в непорушність влади бога і царя, що виплекали її школа і родина, похитнулася, і тепер Балан вибивав останню цеглину з тієї підвалини.

Докази аж надто мало переконували Митька Бізона. Він не здатен був критично мислити, а брав все на віру. Скажи це ж саме хтось інший, він не повірив би, але авторитет Балана високо стояв в очах Митька, і кожному слову його він вірив сліпо, як дикун словам шамана-ворожбитя.

Марко нарешті замовк. Митько почав повільно роздягатись.

— Давай же скупаємось. Хлопці, здається, вже пішли спати...

Марко нічого не відповів. Він мовчки скинув сорочку і стрибнув у воду. Розгарячена думками голова освіжилася водою, і незабаром почувся його веселий сміх:

— Я колись боявся купатись уночі, думав водяник ухопить, а тепер не боюсь!

— Я теж тепер не боюсь! — зухвало відповів Митько, але нагадування про водяника зворухнуло в його голові старі забобони, і він поспішив вилізти з води. Марко зробив те ж, бо й йому якось моторошно було залишатися самому в воді.

VI

ХВАТЬКОВА ПРАВДА

Швидко промайнула осінь над балківськими лісами і полями. Листя лежало долі і гнило під дрібним дощем, напоюючи грибними пахощами повітря, а на полях зеленіли буйні вруна озимини, золоті вруна чорноземельної Колхіди.

Життя тепер скупчилося на невеликому просторі шкільної садиби, та, проте, людей не видно було у дворищі. Школярі сиділи в помешканнях, так само, як і вчителі, бо нікому не було охоти бродити по калюжах та в невилазному багні.

Восени роботи зменшилися. Ходили вартувати на скотарні, в теплиці, але на те вартування йшло не багато часу, тільки неприємно було вставати вдосвіта, щоб чистити стайні, поратися з гноєм, а потім готувати корми і годувати худобу.

По скінченню польових робіт шкільне начальство оголосило початок аудиторного навчання, і учні остаточно переконалися, що цього року їм не пощастить побувати вдома. Всі надії покладалися тепер на різдвяні свята, на ті три тижні зимової перерви, яких нетерпляче ждало все школярство.

Початок навчання було призначено на понеділок, а в неділю учням роздавали підручники. На стіні коло „учительської“ з'явився розклад лекцій, аудиторії було відчинено і з них чувся шум голосів і сміх.

Бізон зібрав свої підручники і, відійшовши до парти,

розглядав їх. Деякі були старі, знайомі ще з першої класи, а більшість нові, незнані, чужі і підозрілі. От книжка з якимись незрозумілими закарлючками. Хіба зарані не видно, що саме на цих закарлючках будуть виростати проти імени Митька Зорченка соковиті „одиниці“ і круглі, як гарбуз „нулі“!

Митько сумовито дививсь на книжки і повільно перегортав їх чужі і немилі сторінки.

— Що, Бізоне, засумував? — ляснув його по плечу Черненко, — чи не думаєш ти бути в цьому році першим учнем?

Митько подививсь на Васька і криво усміхнувся на його жарт. Він почав складати свої підручники в парту, а, склавши книжки, подививсь на приятеля і тихо сказав:

— Ой же вчитись не хочеться! Краще дрова рубати, свиней чистити, землю орати, аніж те вчення!

У голосі його було стільки щирости і простоти, що завсіди легковажний Васько, охочий на всякі жарти, на цей раз не пожартував. Він подививсь на Митька серйозно, взяв його за плече і, переконуючи, промовив:

— Адже ж і мені не хочеться вчитись, а треба ж...

Інших доказів у нього в запасі не було. Йому твердили всі, що вчитися треба, і він повірив цьому, не шукаючи глибшого виправдання.

Якийсь час товариші сиділи мовчки, та розітнувся дзвінок, що кликав на обід, і приятелі встали.

— Треба, Митьку, вчитись. Треба, нічого не вдієш...

Бізон подививсь на Васю Черненка і йому не вірилось, що це він, вигадливий на всякі авантури, говорить такі слова. Митько ще раз підозріло оглянув Васька, пересвідчуючись, що він не жартує, і відказав покійно:

— Треба...

Ідальню від аудиторії відділяв коридор, і приятелі за хвилю були вже за столом.

Черговий вихователь Петро Петрович Фукс ходив

по їдальні, як журавель по болоті, оглядаючи яку б йому вхопити необережну жабу. Він був сьогодні в поганому настрої, і його руді вуса, як у йоржа, ставали майже перпендикулярно верхній губі. Чиновницького кашкета він тримав у руці і розмахував ним, немов хотів нагнати свіжого повітря в задушливу атмосферу їдальні.

Наприкінці обіду Фукс офіційно оголосив початок навчання з понеділка:

— В цьому році учні особливо ретельно мусять поставитися до навчання, бо минулого року щодо цього було не все гаразд. Всяке бунтівництво буде каратись негайним виключенням із школи. Всяка непокоря розпорядженням так само буде каратись аж до виключення. Це мусять пам'ятати кожен і без заперечень коритись усім шкільним приписам.

Останню фразу він особливо підкреслив і суворо оглянув їдальню. Учні слухали стоячи і, коли Фукс кінчив свою губернаторську промову, посунулися з їдальні, вилизуючи ложки, щоб не мити їх.

— Ти знаєш, чого це він так говорить? — спитав Фока Балана, як виходили вони з їдальні:

— А чого?

— Бояться бунту... На педагогічній нараді тільки й балачок було, що про бунт... Кажуть в городі в гімназії сталося таке, що й директора побили...

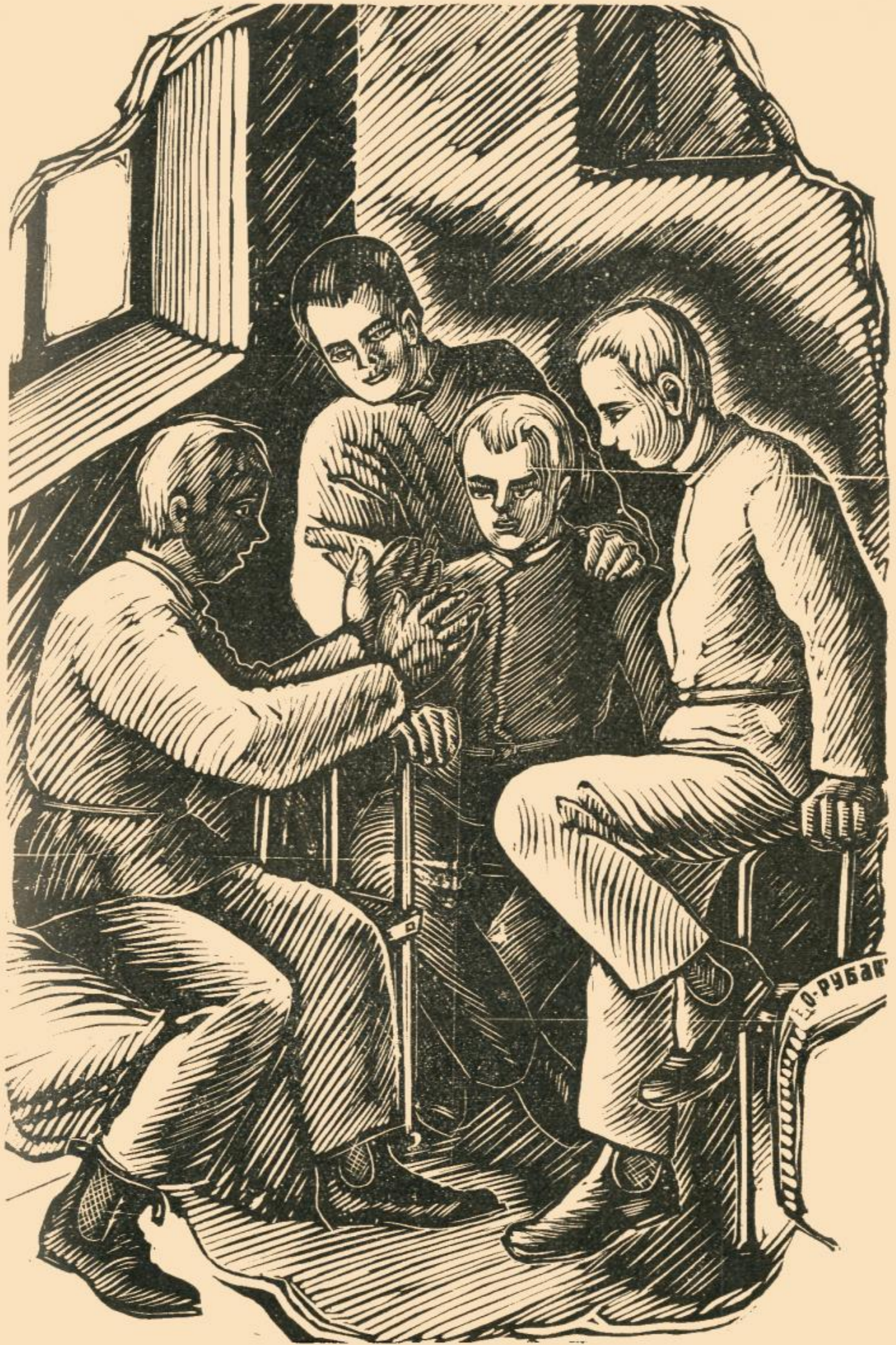
Вони повернули до порожньої аудиторії другої класи.

— А чого ж той бунт стався? — пошепки спитав Марко.

— Кажуть, що директор так знущався над учнями, що й терпіти далі не можна було...

Фока сам не знав, чого саме „збунтувались“ гімназисти, але він хотів хоч трохи завдовольнити зацікавленість Марка.

— А в нас то хіба по праву Ксбра б'ється? Хіба то по праву годують нас, як свиней? Хіба то по праву примушують працювати, як волів, що книжки ніколи почитати?

Хватькова правда.

Фока з запалом ставив питання за питанням, і щоки його палали рум'янцем нервового зворушення. Видимо, всі ті неправди шкільного життя не давали йому спокою, він, не знайшовши співчуття між своїми товаришами „старшими“, викладав свої наболілі думки цьому хлопчикові.

Марко слухав Фоку так уважно, як тільки може слухати людина, що довгий час не чула справжньої людської мови. Кожне слово Фоки залишало в уяві Марка глибоку борозну, і він з захватом неслита сприймав думки, співзвучні його думкам.

— Треба... і в нас... той... — сказав він пошепки, коли Фока заговорив. — От тільки хлопці чи згодяться? Старші не захочуть, бо їм незабаром школу кінчати, а молодші побоятся...

В Маркові прокидався ще мало усвідомлений протест проти шкільних порядків.

— А Зорченко та Черненко? — спитав Фока, — вони погодяться?

— Та вони погодяться... Ще погодиться Карпенко та Савенюк, та може Хвостов...

— А що Коржов?

— Коржов — підлиза... Він як тільки визнає, зразу донесе... Ще Хвасько такий...

Коли Марко прийшов до спочивальні, він натрапив на цілий гармидер. Матюшка Карпенко вигукував якісь слова, що за гамором не можна було їх розібрати, а Хвасько стояв проти нього і, заперечуючи, мотав головою.

На Балана всі звернули увагу.

— Несправедливо так робити! Несправедливо! — уперто твердив широкоплечий Хвасько, і очі його, спокійні, як у вола, шукали співчуття в натовпі.

Коло Хваська крутивсь, зазираючи йому ввічі Коржов. Він підтакував і погоджувався з усім, що казав Хвасько.

— І я так говорив, і я!..

Матюшка, видимо, не думав здаватись. Він, озирнувшись на Балана, продовжував:

— Так що, по-твоєму, ми не однакові люди? Не однакові, кажи! Коли Терещенко¹ має тисячі, а в іншого немає штанів, то це, по-твоєму, справедливо? Га?

— Справедливо, бо той, що штанів не має, нічого робити не хоче, а Терещенко робить...

Слова Хвятькові заглушив загальний регіт.

— Де робить? На буряках?

— Чи може за плугом ходять?

— Чи свиней пасе?

— Ха-ха-ха!..

Хвятько був збитий з пантелику. Він розводив руками, мовляв, „його не зрозуміли“, але ніхто на те не зважав.

Тільки як трохи стихло, він почав казати далі:

— Он і в лісі не всі дерева однакові... Одне високе, а друге низьке...

— Так то-ж дерево, а ми ж люди! — перебив його Матюшка.

Розмова загострювалась. Хвятько говорив, що люди ніколи не можуть бути рівні, бо, мовляв, і в лісі не всі дерева однакові, що землі не можна відібрати у тих, що її мають багато, бо тоді можна й кожуха стягти з людини... Він щиро вірив у свою правду, всмоктану з молоком матері-селянки. Його батько мав двадцять десятин землі, і Хвятько вірив у священне право його на ту землю, бо те право освячене було якоюсь там „купчою“, що лежить у нотаря, і видавалася Хвятькові за документ майже божественного походження.

Він вірив, що є в світі одна якась правда і шукав тієї правди. Він ніяк не міг помиритися з тим, що в людини можна щось забрати, коли то її власність, і найбільш його обурювало, коли Матюшка Карпенко казав свою улюблену фразу, що земля, мовляв, божа

---

¹ Терещенко — був великий український поміщик.

і належить усім. Невідомо, де Матюшка це чув, але вірив він у непорушність цієї істини.

— Коли б вона належала всім, то й не треба було б її купувати, — казав Хвасько, — он коли в батька Коржова крамниця, так ніхто й не говорить, що вона божа, а на землю всі ласі...

Думка його кстилася тисячолітнім уторованим шляхом і збити її з того шляху було не легко. В його уяві спліталася „купча кріпость“ з „законом божим“, що не велить „пожелать осла ближнього твого“.

Хвасько хотів жити по закону і по правді, бо правда й закон — то були речі одного порядку. Де правда, там і закон, і навпаки. Через це він ретельно дотримувався усіх шкільних правил і був одним з найблагонадійніших учнів.

Догоджаючи правді і законові, він міг з фанатичною відданістю піти на все і не пошкодувати нічого. Це й було причиною того, що вже з першої класи начальство почало використовувати його, як свого агента-доглядача. Тому й назва „підлиза“ за ним укоренилася з перших днів перебування в школі.

Хвасько був „підлиза“, але всі добре розуміли, що це „підлиза“ іншого ґатунку, ніж Коржов. Коли Коржов просто був підленькою натурою, типовим холуєм, то Хвасько був людиною одвертою. Він не бігав з доносами на товаришів до вчителів на квартирі, а коли його питало начальство про щось, він не боявся сказати все і привселюдно, аби тільки то було по справедливості, як її розумів Хвасько.

Тому й нема нічого дивного, що коли і в цій суперечці Коржов усіма силами домагався довести, що й він такої саме думки, як і Хвасько, то Хваськові це набридло врешті, і він з презирством кинув:

— Що ти хвостом передо мною виляєш? що я тобі завідувач чи що?

— І зовсім я не виляю... — образився Коржов, але не дуже. Хвасько був єдиною людиною, що могла його, слабосилого, боронити. А Хвасько це

робив щоразу, коли бачив, що сильніші кривдять слабших.

Усі присутні, а їх було досятка зо два, очікуючи дивилися на Марка, а той стояв мовчки і уважно слухав. Він не дуже любив говорити прилюдно. Інтимна балачка більше пасувала до його м'якої жіночої вдачі. Та проповідь Хваськова про справедливість зачепила Марка, і він заговорив.

— От ти кажеш, — почав Марко, звернувшись до Хваська, — що в лісі дерева не однакові, а тому і між людьми мусить бути нерівність... Одно дерево вище другого... То ж і між людьми... Аби були всі рівні перед законом... Нехай, чи кривобокий, чи кульгавий буде чоловік, аби закон для всіх однаковий був... Так само, як у лісі, і високі дерева, і низькі всі однакове мають право і на світло, і на воду, і на землю... От...

Найголовніший аргумент Хваська таким чином був повалений.

— Вірно! Правильно! — вигукнули присутні на слова Марка, а він сором'язливо потупив очі...

Надворі сутеніло, і Онуча прийшов світити каганця, Гурт розходився, і тільки Хвасько залишився на місці. Докази Марка, видимо, його сильно схвилювали, і він, не встигши ще в них розібратись, напружено думав.

А що, коли Маркова правда? Як же тоді бути йому з своєю правдою? Ця думка непокоїла Хваська і, лігши спати, він довго дивився в стелю і думав про останню розмову, про свої важкі чорноземельні думки, що відхилялися в бік од шляху, уторованого сотнями селянських поколінь.

VII

ІСТОРІЯ З КАЛОШАМИ

На великій перерві після лекції до аудиторії зайшов Онуча і поклав грубу пачку листівок на учительський стіл. Не кажучи ні слова, він повернувся, щоб іти з кімнати.

Учні кинулися до столу і почали розглядати листівки.

— Дядьку! Дядьку! Що це таке? — гукнув хтось Онучі, що вже вийшов за двері.

Онуча з почуттям власної гідності, повернувся до аудиторії, став коло столу і менторським тоном сказав:

— Це їхнє привосходительство привезло вам на науку. Щоб, значить, читали й ума набиралися...

Листівки пішли по руках і хтось голосно в кутку вичитував чорносотенну листівку: „До всех русских людей“.

„Православные! На святую Русь напали язычники — японцы. Они хотят нас обратить в свою поганую веру и само имя русское стереть с лица земли“... При цих словах Онуча многозначно підніс пальця вгору.

„Но у врагов нашего отечества есть помощники и шпионы из числа русских изменников и жидоз. Они бунтуют народ против царя и отечества, чтобы обессилить русскую землю и облегчить победу нашим врагам. Следите, православные, за врагами внутри земли русской и искореняйте их“...

Онуча ще вище підніс палець угору, немов заприсягаючись, що все написане — є безперечна істина, і повагом пішов з аудиторії. Та не встиг він вийти за двері, як услід хтось гукнув:

— О-ну-ча!..

Контраст, видимо, був для Онучі дуже різкий. Він одразу навіть не збагнув образи, а збагнувши, повернувся до класи і грізно гукнув:

— Хто крикнув? — Хто крикнув? Признавайся, бо погано буде!

В голосі його був і виклик, і загроза, і це як батогом стьобнуло по учнях. Кожний відчув в тому вигуці гостру образу собі, і обурення проти зарозумілого льокая охопило однаково всіх.

На задніх партах хтось голосно вилаявся і шпурнув книжку. Книжка залопотіла в повітрі листками і вдарилася об одвірок недалеко від Онучі.

Це було гасло. Учні почали хапати, що під руку попадеться, і шпурляти в Онучу, який і не думав тікати.

Він стояв коло дверей і видивлявся в натовп, шукаючи найактивніших обструкціоністів, і тільки коли каламар розбився над його головою і Онучу обдало атраментом, він швидко подався коридором у напрямку „учительської“. Та і в коридорі його не кинули переслідувати. З вигуками учні вискочили з аудиторії і чим попало шпурляли на Онучу.

В кожному русі Онучі хлопчаки відчували образу собі, образу від льокая, що хоче виказувати свою зверхність, тому учнівська маса завсіди й вишукувала причіпки, щоб образити Онучу, принизити його людську гідність.

І тепер не встиг ще Онуча ввійти до аудиторії, як усім, за малим винятком, захотілося зробити цій людині якусь неприємність і, як то завсіди буває з натовпом, хтось мусів почати дію. Таким ініціатором в даному разі був Черненко, охочий на всякі скандали і витівки. Це він перший кинув книгу, а коли

Онуча не виявляв охоти відступати і стояв, вдивляючись у натовп, він схопив каламаря і шпурнув у невисну пику.

Скандал і гамір у коридорі не міг не притягти уваги начальства. На шум вискочила учителька Фукс, що той день була за чергового вихователя, і зупинилася на дверях в загрозливій позі квочки, що захищає курчат од гайвороння.

Учні посунули назад до аудиторії, підбираючи по дорозі розкидані листки книжок, а коли Фукс кроком королівської фрейліни увійшла до аудиторії, всі вже чемно сиділи за столами, удаючи заклопотаність. І хоч усі добре розуміли, що вчинка не можна затушувати, але кожному хотілося бути позаду.

Фукс увійшла до аудиторії, побідно піднявши голову. Вона відчувала за собою силу свого чоловіка, що за прикладом Барацького не скупився на ляпаси.

— Як ви сміли! Я зараз попрошу Петра Петровича і він навчить вас чемно поводитися з людьми! — вигукувала вона.

Петро Петрович, її чоловік, визначався великою фізичною силою. Свою силу він завсіди демонстрував і на людях, і на скотині, і учні про неї добре знали.

В той час, як пані Фукс висловлювала догану пустунам, одхилилися двері і до аудиторії просунув голову Онуча.

— Софіє Андріївно! — покликав він тихо, як то роблять добре вимуштрувані льокаї, — Софіє Андріївно!

Фукс обернулася до дверей і ласкаво промовила:

— Зайдіть, Андроне. — А коли той зайшов до аудиторії і в поштивій позі зупинився коло дверей, Фукс запитала:

— Скажіть, Андроне, хто саме на вас кидав книжками?

Онуча, він же й Андрон, чемно стояв, витягши руки „по швах“. Він боявся Петра Петровича Фукса,

бо не раз мав од нього синяки, а тому до Софії Андріївни ставився завсіди з догідливістю і підкресленою пошаною.

— Ну кажіть, хто саме на вас кидав книжками?

— Не інакше як Черненко і Зорченко. Софіє Андріївно! — відповів Онуча, витягнувшись по-салдатські.

І Онуча, і Фукс добре знали, що книжками кидали майже всі, але не весь же кляс карати. Треба вибрати верховодів і на них опустити карну педагогічну „десницю“.

Фукс після слів Онучі суворо подивилася на Бізона й Васька, а ті сором'язливо опустили очі в землю.

— Це ви зробили? Відповідайте!

Коржов весь час сидів у кутку і жадної участі ні в чому не приймав. Тепер він, як на жару, крутився і морщився, не в силі вдержатись, щоб не вияснити учительці справи.

З Черненка й Зорченка Фукс перевела очі на Коржова і несподівано для нього спитала:

— Коржов, хто перший почав кидати книжками?

Коржов аж присів, немов ухиляючись од жорсткого вдару, а потім вискочив з-за парти і, переступаючи з ноги на ногу, промовив:

— Я не знаю... Мене не було в клясі...

Він відчував себе межі двох огнів і дивився в землю зіщулившись, немов очікуючи удару.

Тепер учні, всі як один, дивилися на Коржова, але сподіванка, що він викаже про товаришів, не справдилася. Дехто з полегкістю зідхнув.

— Коржов, не бреш, ти був в аудиторії! — гримнула учителька, і Коржов ще більше зіщулився. — Андроне, він був у клясі? — спитала Фукс Онучу.

Онуча, по правді кажучи, Коржова не бачив, але він розумів, що учительці хочеться мати потвердження цього, а тому догідливо, чи не вдвадцятье уклонившись, відказав:

— Так точно, він був тут!

Не відомо, як поведився б Коржов далі, коли б решта учнів не загукала в один голос:

— Неправда, Коржова не було в аудиторії!

На щастя, не було правдолюбного Хватька: він саме відбував свою чергу на свининці, а тому старих традицій шкільного товаришування ніхто не порушив. Онуча стояв тепер мовчки, не будши певний того, чи був же справді Коржов в аудиторії, чи не був.

— Ти що ж брешеш? — гнівно звернулася Фукс до Онучі і, скандалізована таким неприємним випадком, вона повернулася і пішла геть з кімнати. Тільки коло дверей вона зупинилася і коротко кинула:

— Зорченка і Черненко на тиждень чистити...

Вона з скромності ніколи не називала слова нужник або клозет, і той, кому слід, мусів догадуватись, що саме йому призначають чистити.

Сьогодні Коржов був іменинник. Свій вчинок він уважав за справжнє геройство і з товаришами поведивсь, як рівний з рівними. Адже ж ніхто не скаже, що він підлизувався.

Та товариші не дуже зважали на сьогоднішні його заслуги. Вони добре розуміли, що Коржов тільки зо страху перед товаришами не потвердив свідчення Онучі, а тому холодне ставлення до нього ні на крихту не було розвіяне цим випадком.

Ображений в найліпших своїх почуваннях, Онуча сердито калатав дзвінком, сповіщаючи, що велика перерва скінчилася.

Через п'ять хвилин учителі розходилися по аудиторіях і коридор спустів.

Довго і нудно тяглася година навчання. Учні куняли над своїми партами, а Фукс ходила по кімнаті, монотонно розповідаючи свою лекцію.

Черненко і Зорченка на лекції не було. Їх покликано на позачергову роботу, що нею покарала їх Фукс.

Нарешті дзвінок Онучі знову закалатав у коридорі і вчителі з полегкстю кінчали свої лекції, і не з меншою радістю, ніж учні, кидали нудні аудиторії.

„Що з Вами?..“

Кому з учителів не було більш чого робити, ті виходили з помешкання, одягаючись коло вчительської вішалки в коридорі. В кого лекції ще були, ті йшли до вчительської кімнати.

Раптом гістеричний крик розітнувся по коридору. Всі кинулися до вчительської вішалки, де Онуча, підхопивши учительку Фукс за плечі, не знав, що з нею робити.

— Ах-ах-а-а! — заливалася Фукс, а учні, збившись навколо, дивилися на неї і нічого не розуміли.

Нарешті, на крик вискочив Барацький і підійшов до Фукс. Всі розступились, пропускаючи суворого начальника.

— Що з вами?

Справу було з'ясовано. Фукс, одягнувшись, наділа калоші і раптом відчула, що її ноги не рухаються. Вона смикнулася і певне впала б, коли б не Андрон, що, трапившись поблизу, не підтримав її.

Ноги Софії Андріївни витягли з калош, але вона не могла йти. Онуча підтримував її.

Хтось нахилився до калош і побачив, що вони нерухомо стояли на своєму місці, прибиті до підлоги двоверховими цвяхами.

Школа знала всякі капості, але про таку ще ніхто не чув. Певне винаходець її був людиною талановитою, з творчими нахилами і не любив користатися з штампів традиційних капостів. Але хто він був? Як він міг нечутно забити такі цвяхи в підлогу, коли коридором, навіть під час лекцій, хтось та проходив, а в учительській поруч сидів Барацький, вільний од лекцій. Своїм нахабством цей вчинок затемнив все до цього часу чуване в Балківській школі, яка щодо капостів стояла на одному з найперших місць.

Начальство дуже сполошилося. Справді ж, не цікаво мати у ворожому таборі таких вправних і талановитих людей.

Доки Онуча за допомогою старших учнів односив Фукс у її квартиру, Барацький розпорядивсь одмі-

нити останню лекцію і покликав учителів на надзвичайну педагогічну нараду.

Учні принишкли і ходили тихо по коридорах, аж поки вийшов Барацький і нагримав на них, наказавши негайно залишити коридор. Учні посунули до спочивалень.

По школі пішли різні чутки. Одні казали, що школу закриють, а учнів розпустять, а другі запевняли, що просто декого виключать. Перша версія викликала занепокоєння між учнями випускної класи, бо коли б закрили школу, їм би довше довелося числитись учнями.

Всі очікували на ухвалу педагогічної наради, та настав вечір, а нарада не спромоглася чогось певного ухвалити. Голоси вчителів поділилися. Меншість уважала подію неважливою, більшість же вбачала в поведінці учнів за останній тиждень серйозні симптоми політичного заворушення і вимагала рішучих заходів, поки не пізно.

— Адже ж коли учні доходять до такого нахабства, можна очікувати ще гіршого, — доводив Петро Петрович Фукс, без міри ображений за свою дружину. Думку Фукса поділяв і Барацький, якому більш до вподоби були прямолінійні поліцейські заходи, аніж тонка педагогічна дипломатія.

За вечерею замість Фукс вартував Малахов. Після звичайної молитви він сказав учням:

— Злонамірні люди з-поміж вас вносять розлад у шкільне життя і зривають нормальний хід навчання. І пан завідувач, і шкільна рада в цілому доручили мені оголосити вам, що в разі не буде викрито винних, кара може впасти на невинних, а тому, як ваш вихователь, я раю подумати над цим і видати злочинців...

Учні після цих слів заворушилися, і Малахов тривожно озирнувсь.

Несподівано для всіх наперед виступив Хватько і заговорив:

— Павле Андрієвичу, а що ми маємо робити, коли

й сами не знаємо винних? Хіба справедливо карати невинних, не найшовши винних?

Шукача правди обурила промова Малахова.

— Панове, я не кажу, що ми будемо карати напевне невинних. Ми будемо шукати злочинців та замість злочинців можуть попастись і безвинні особи...

Малахов довго і нудно говорив, а побачивши, що учні стоячи почали їсти кандьор, закінчив свою промову словами:

— І я, і пан Барацький сподіваємось на вашу добродієність і зразкову поведінку...

Поміж учнями, немов легенький вітер у листі, прошелестів сміх, але під суворими поглядами Швабри зацікавив.

З їдальні розходилися учні з тривожним почуттям, ніби мусить трапитися якийсь нещастя. Тривожний настрій охопив усіх без винятку, а найбільше Бізона.

— От ще не було печалі, — чухав він потилицю, — не інакше, як мене підозріватимуть у цьому.

Товариші втішали його, як могли.

Нечувано зухвалий вчинок з калошами доповнився тієї ж ночі ще одною подією, що вже остаточно вибила з колії і учнів, і вчителів.

О другій годині ночі напівсонний сторож почув з боку будинку завідувача брязкіт розбитого скла і шум, а через півхвилини вдруге забряжчало скло, щось глухо гупнуло, і затріщало поламане дерево.

Сторож побіг до будинку, з острахом озирюючись, але раптом зупинивсь, як укопаний. Кілька револьверних пострілів пролунало в морозному повітрі і почувся голос Барацького, змінений з переляку. Він кликав сторожу.

Сторож нарешті насмілився і подався до будинку. На постріли й шум уже бігло кілька вартових учнів із скотарень.

Барацький з лямпою в одній руці та з револьвером у другій зустрів їх на порозі своєї квартири.

— Господи Сусе! Господи Сусе! — охав старий сторож, — що трапилось?

— А ти, старе мочало, спиш? Заріжуть тут, то й не почувеш? — напустився Барацький на сторожа, а той злякано тремтів, озираючись навколо.

Помітивши учнів, Барацький гримнув:

— Вартові? Марш по місцях!

Разом із сторожем він оглянув веранду і вікно в кімнаті проти веранди. Злочинець, видимо, визначався великою силою, бо камінь пробив рештовання веранди і йому вистачило сили ще виламати вікно в кімнату. Карафка на нічному столикові Барацького була останньою його жертвою.

— Бачиш це? Мурло!..

За чверть години він у супроводі сторожа й Онучі оглянув спочивальні, присвічуючи до кожного учня електричним ліхтарем. Та огляд не дав будь-яких наслідків.

Уже на світанку Барацький повернувся до себе і ще раз оглянув потрощені вікна.

„Хто з учнів міг з такою силою вдарити?“ міркував він, перебираючи в умі всіх силаків у школі. Та жаден з них не викликав підозрінь. То все були учні випускного класу і на таке діло безперечно не пішли б. А хто з молодших міг би це зробити?

Кілька імен промайнуло йому в голові, але ні на одному не можна було зупинитися.

Барацький ліг спати в кабінеті з рішучим наміром вжити всіх заходів і, не зупиняючись ні перед чим, розшукати злочинця.

VIII

ТАЄМНЕ БАЛОТУВАННЯ

Коли Барацький оглядав учнів, дехто не спав, але, боячись, що до нього можуть причепитись, удавав, ніби спить. Нічний огляд зацікавив учнів, але ніхто ще не знав про події, які привели Барацького оглядати спочивальні.

Невдовзі по тому, як вийшов завідувач, спочивальня заворушилась, і цього ранку Онучі не довелося нікого будити своїм дзвінком. У великій залі першої і другої класи стояв гамір потривоженого вулика і той гамір збільшився, коли дізналися про подію сьогоднішньої ночі. Після сніданку виявилось, що й сьогодні не буде навчання, і з спочивальні пішли тільки учні, призначені на чергові роботи. Пішов і Бізон чистити клозети, весь час напружено думаючи. Події аж надто несподівано насунули на школу і йому здавалося, що це вже певне почалася революція. Він кілька разів підходив до Марка з німим запитанням в очах, але Марко заглибився в якусь товстезну книжку і не звертав уваги на Бізона.

— Що ж це робиться? — з острахом спитав Бізон Балана, а той, розводячи руками, відповів:

— А чорт його знає, що воно таке! Хтось там вікна б'є, а нам морока!..

Бізон пішов на роботу певний, що й Марко знає не більш за його.

У кутку спочивальні Черненко й Карпенко тихо розмовляли, нахилившись один до одного.

— Це не інакше, як хтось навмисне підробив... Думають на Бізона, але то не він... Він на таке побоявся б піти...

— А хто ж міг зробити? — здивовано питав Черненко. Йому було трохи не по собі, що така прекрасна капость минула його рук. Адже ж до цього часу він, так би мовити, скупчував у своїх руках монополію в цій галузі, а тут на тобі, — хтось інший утяв, та ще й як утяв! Черненко оком знавця одразу оцінив, що таку штуку, як прибити калоші Фукс, міг зробити тільки великий „ловчак“.

— А знаєш що мені здається? — сказав тихо Карпенко, — мені здається, що все те зробив Фока...

— Тю, дурний! Як же Фока міг зробити, коли він хорий лежить і не встає...

— А може він тільки удає, що хорий?..

— Однаково він не міг розсадити вікна... Хіба в нього хватило б сили?.. Він не сильний..

Хвасько за своїм звичаєм, умившись, став молитися коло маленької ікони, що пририта була в нього до внутрішнього боку віка скрині. Щоб молитися, він одчиняв скриню, і, ставши до неї лицем, починав вчитувати свої безконечні молитви.

Спочатку він вішав свого бога на ліжкові, але коли діві Марії хтось приклеїв гуміарабіком пухнаті вуса з кожуха, він сховав ікону в скриню.

Скінчивши молитву, Хвасько замкнув скриню.

— Це не інакше, як Бізоняка зробив усе... — підсунувшись до Хваська, сказав Коржов.

— А ти почім знаєш? — суворо подививсь на нього Хвасько і додав серйозно, — гріх на людей казати, коли вони не винні.

— Та хіба я що?.. Я тільки так...

Перед сніданком до спочивальні зайшов один учень випускного класу і сказав голосно, щоб усі чули:

— Всі ці капості зробив хтось з вас. Ми вимагаємо, щоб винний признався, бо ми вживемо всіх заходів і однаково винного знайдемо. Через вас ми

не хочемо за півроку до закінчення школи вилітати з вовчими білетами... Сьогодні буде балотування і кожен з вас мусить поставитися до нього серйозно... А то глядіть!

Випускник потряс здоровенним кулаком в повітрі, строго оглянув спочивальню і вийшов повагом, ходою людини, що відчуває свою силу і перевагу над цією дрібнотою...

Звістка про балотування вразила всіх, бо балотуванням начальство багато, дечого досягло, чого не могло досягти звичайними способами шпигунства.

Розпитувати учнів було даремно. Звичайно, маса робила те, чого хотіли верховоди, а верховоди держали в руках всю несвідому масу учнів, до того ж і традиції шкільного товариства не допускали видавати товариша, навіть у тому разі, коли він робив злочин для самого шкільного товариства. От чому одверто ніхто не зрадив би товариство, а потай — інша справа...

Для того, щоб дати можливість висловитися „по щирості“ всій масі учнів, провадилося таємне балотування кульками.

Жертвами такого балотування звичайно були найпередовіші елементи школи, бо, природна річ, од них починався всякий протест, що виливався в диких формах неорганізованого терору над учителями, в одвертих заколотах з бешкетами.

Онуча велебно дзвонив, ні на ксго не звертаючи уваги, та його сьогодні ніхто не помічав.

За сніданком усі трималися тихо і статечно, як ніколи. Нікто не хотів бути поміченим у цей день в будь-якій шкоді, чи в нечемному поводженні.

Вийшовши, головним чином, з села, малорозвинені, виховані в суворих правилах патріархальних селянських семей та семей дрібних ремісників і службовців, учні в своїй масі легко підпадали паніці, коли шкурні інтереси заступали інтереси колективу і традиції шкільного товаришування втрачали свою чинність.

Шкільне начальство вміло розколювало школярську масу і балотування було для цього надійним засобом. Кожен, вигороджуючи себе, намагавсь кинути кулю немилому товаришеві, а Барацький, легко орієнтуючись у шкільних симпатіях, вибирав свої жертви.

За вийнятком десятка учнів на всю школу, які про щось думали і непокоїлися шкільними порядками, решта тупо „зубрила“ уроки, старанно одвідувала церкву і мріяла про посаду прикажчика в економії, як про найвище життєве досягнення, до якого доскочуть вони, скінчивши школу.

Навіть знущання старших учнів над молодшими не викликало особливих протестів. Молодші корилися старшим, мріючи про ті часи, коли й вони будуть старшими, а інші, „молодші“, будуть догоджати їм.

Події останніх днів дуже сполошили масу і інстинкти „шкурництва“ зміцнили. Всі відчували, що хтось мусить стати жертвою і відплатою за вчинки, кожен боявся, як би сліпа доля не вказала на нього під час балотування, як на ту жертву

Сніданок минув тихо. Настрій крайнього пригнічення аж надто відчувався, і черговий вихователь ходив по їдальні без діла.

Наприкінці сніданку було оголошено постанову педагогічної ради про балотування.

— Навчання сьогодні не буде. Учням пропонується подумати, хто винен у цих злочинствах і постаратися виявити те в балотуванні.

Хлопці розходилися мовчазні й похмурі.

— Марко, ти як думаєш, виженуть мене чи ні? — спитав Бізон, підійшовши разом з Черненком до Балана.

— Ну, як тебе, то вже й мені на виліт, — додав Васько.

Марко мовчки дививсь на товаришів і нічого не відповідав. Нарешті він, одвівши їх у бік, серйозно сказав:

— Не знати, що ще буде, але може все бути...

Якщо вас стануть виганяти, ми таке устроїмо, що й ну!..

— А що? — спитав Бізон, підбадьорившись.

— А те, що тепер скрізь бунти ідуть і ми устроїмо бунт... Тільки нікому не кажіть!..

— Не погодяться... на бунт... — сумно відказав Черненко.

— Ого! Не погодяться? — потряс кулаком Бізон і переконано додав: — погодяться!

Онуча з якоюсь особливою насолодою калатав у надвірний дзвінок, яким, звичайно, скликали учнів на обід під час польових робіт. Калатав він швидко, як на пожежу.

Це означало, що всі учні, хоч би де вони були, мусять з'явитися до їдальні.

Чергові з скотарень, свининців, молочарень, теплиць посунули до головного корпусу школи. Спочивальні вмить обезлюдніли і натовп у сто чоловіка напружено чекав чогось надзвичайного.

Тривожности настроєві додала ще звістка, що на сьогоднішній педагогічній нараді учитель фізики Корчук, молодий і жвавий чоловік, улюбленець учнів, зчинив скандал. Пошепки передавали, що Барацького він назвав тюремником за те, що той настоював на балотуванні. Всі учителі погодилися з Барацьким, тільки один Корчук казав проти нього, захищаючи учнів...

— Барацький його розщитав, — додавалось при цьому, і ще тихше говорилося, — він ре-во-лю-ціонер!..

Нарешті напружене чекання розрядилося. З коридору почулися кроки і незабаром ціла учительська рада з'явилася, на чолі з Барацьким, на порозі їдальні. Позад їх Онуча ніс якусь скриньку, накриту зеленою хусткою.

Учні, як вівці, збилися в один куток їдальні.

В той час, як учителі стали осторонь, на середину залі вийшов Барацький, заклавши руки за борт єнотової шуби.

„Кожен з вас, поклавши руки“...

Онуча розставляв принесене приладдя й гуркотів дерев'яними кулями в скриньці. Він так довго порався з скринькою, що це нарешті набридло, і Барацький, повернувшись, багатозначно подививсь на нього. Онуча зрозумів, що переборщив, стараючись, і затих.

— Панове, педагогічна рада, — Барацький повів очима на вчителів, — педагогічна рада ухвалила, щоб викрити злочинців, які вчора зробили капость нашій шановній Софії Андріївні Фукс та цієї ночі вибили вікна в моїй квартирі, перевести балотування...

Барацький допитливо оглянув учнів, але всі вони стояли смирно і дивилися просто йому в вічі. Завдовольнившись оглядом, Барацький казав далі:

— Педагогічна рада, розглянувши суть вчинків невідомих злочинців, вирішила, що такі діла в школі неприпустимі, що вони руйнують спокій та порушують нормальний хід навчання, в якому зацікавлені однаково всі учні, і вчителі... Педагогічна рада разом з тим не знайшла іншого способу викрити злочинців. як перевести балотування... Злочинці мусять бути викриті, щоб то не було, ви мусите допомогти нам у цьому і, таким чином, захистити лад у школі і спокійне навчання надалі. Кожен з вас, поклавши руки на серце, — Барацький продемонстрував це, поклавши руки на те місце, де мало бути серце, — поклавши руки на серце, мусить висловити своє підозріння, кинувши в правий чи лівий бік дерев'яну кульку...

Онуча підніс до Барацького скриньку з кульками і він, узявши одну з них, потряс нею в повітрі.

— Коли ви певні, що учень, якого балотуємо, не винен, ви покладете кулю в правий відділ скриньки, а коли у вас є підозріння. — кладіть кулю в лівий відділ...

— Про те, хто куди кластиме кулю, ніхто з присутніх і навіть я сам не знатимуть. Підрахувавши кульки, ми дізнаємось, на кого більше думають... Отже, покликавши на допомогу всевишнього прочи-

таймо молитву, щоб господь допоміг нам виявити справжніх злочинців і не допустив обвинувачувати невинних...

Хвасько велебно прочитав кілька молитов і настрої було створено.

Процедура тяглася довго. Учні переминалися з ноги на ногу, але сісти не наслідювалися, коли учителі та завідувач стояли.

Потроху в задніх рядах, де головним чином скупчилися „малки“, почалося підозріле шарудіння. Нашвидку першоклясники та другоклясники умовлялися балотувати за Коржова та Хваська. Це придумав Черненко з тим розрахунком, що коли в число злочинців в наслідок балотування попадуть „любимчики“, то тоді підозрілий елемент не так буде притиснутий і балотування втратить свій сенс.

Помітивши заворушення в задніх рядах, Барацький зупинив балотування, і щоб підтримати настрої, сказав:

— Панове, кидаючи кульку, ви мусите почувати себе, як на сповіді. Ви мусите щиро висловити свою думку, пам'ятаючи, що безневинних людей обвинувачувати не можна, що це гріх великий і непростимий...

Сказав це Барацький тому, що в його педагогічній практиці траплялись уже випадки одностайної змови учнів, коли кульки попадали тільки в правий бік, а коли й попадали в лівий, то на учнів, що були поза всякими підозріннями начальства.

Барацький, звичайно, не вірив, що балотування викаже справжніх винуватців. Знаючи, що маса учнів тупа й покїрна, що її можна залякати репресіями і страшним судом божим, він ждав од балотування тільки виявлення неблагонадійного елемента, який треба викинути з школи, уникнувши таким чином будь-яких серйозніших заворушень.

Цей спосіб виявляти неблагонадійних вживався чи не щороку, отже заздалегідь усувалися всі непокірні та бунтливі, що могли б загітувати учнів на вчинки, неприємні начальству.

Балотування наближалось до кінця. Учні померзли і проголодались. Всі з полегкістю зідхнули, коли остання куля була кинута в скриньку.

Записував число куль проти прізвища кожного учня Петро Петрович Фукс, найнадійніший між учителями і великий приятель самого Барацького.

— Прибери! — кинув Барацький Онучі, показуючи на скриньку, — панове, прошу на нараду, — звернувся він до учителів і перший вийшов з їдальні.

Учителі один по одному посунули слідком за Барацьким, а позаду всіх догідливо чимчикував Онуча, несучи обережно, немов склянну, скриньку.

— Онуча з бандурою! — розітнувся чийсь зухвалий голос з натовпу, і регіт юнаків, стомлених довгою і нудною процедурою, вибухнув у відповідь на жарт.

ІХ

ОБЦЕНЬКИ Й ЛОМИК

Педагогічна рада засідала вже години чотири, але не знати, що там говорилося і до чого прийшли. Найбільше цікавило всіх, хто саме буде жертвою цього балотування, на кого вкаже сліпа доля, та доля, вказівки якої Фукс так старанно записував у журнал.

Короткий зимовий день губив срібно-біле пір'я і синя вечірня жура сповивала його чоло. Там далеко, за сніговою рівниною, темно-синьою стіною спав дубовий ліс і здавалося, що то від його хрусткого чорного галуззя відокремлюється п'ятьма і, розпускаючись у повітрі, утворює присмерки.

З хащ Вовчого лісу виходила ніч і наступала на снігові поля, аж поки і поля і садиби Балківської школи потонули в її чорному морі.

У п'ятмі раннього зимового вечора учні кожний по-своєму використовували вільний час, збившись у гуртки, або по-двоє, по-трьох, примостившись на ліжках.

— На вечері оголосять постанову педагогічної ради! — проголосив Васько, що разом з Бізоном найбільше був зацікавлений в тій постанові. бо передбачав, що саме для нього наслідки балотування будуть несприятливі.

— Чого я найбільше боюся, так це старшокласників, — скаржився Бізон Маркові, — вони, сволочі, злі на мене, бо не слухаюсь...

— Ні, я чув, що старшоклясники умовлялися кидати тільки в правий відділ... Фока казав, що так говорили...

— А ти був у Фоки?—зацікавивсь Бізон, — що ж він?

— Лежить у „фершальській“ хорий... Каже щоб ми не допускали виключення когось із школи... Він каже, що коли виключать кого, то всі кидайте школу, вимагаючи повернути документи... Барацький побоїться і залишить...

— Та як же то так? — не розумів Бізон.

— А так. Виключать, приміром, тебе, а всі скажуть, „якщо так, то й ми кидаємо школу“...

— А погодяться?

— Треба, щоб усі погодилися... Всіх однаково не виключать... Фока каже, що без учнів нікому буде платити та працювати на фермі...

Бізон сидів мовчки і туго думав. У сутінках зимового вечора його постать здавалася чорною огромою, а скуйовджене волосся надавало йому дикого вигляду. В порівнянні з мужньою постаттю Бізона, Балан здавався тендітним, як дівчина.

— Виженуть мене напевне... Адже ж Кобра давно на мене в'їдається... І Черненко виженуть... От тоді побачиш!.. І нічого ви не зробите, бо як би всі були такі товариші, як ти, тоді ще... — Бізон не докінчив думки, та вона й без його слів була зрозуміла. Митько вірив у Марка, що той для товаришів не побоїться навіть виключення з школи. Але ж Марко був для нього зразком товариша, а решта? Решті він не вірив, знаючи якими шкурниками робляться найбільші проповідники товариства, коли справа торкається їх особисто.

— Зробимо! От побачиш, що зробимо! І всі підуть вимагати, бо ж підлиз можна застрахати... Підуть... Так і Фока каже...

Незабаром приятелі подалися вечеряти, з надією, що нарешті таємні результати балотування будуть оголошені.

— Панове, — почав Фукс, коли прочитали молитву, — педагогічна рада, розглянувши результати балотування, знайшла, що найбільше голосів подано, як за винних у злочинах, на... — Фукс розгорнув папку, а сотня очей вп'ялася в нього і сотні ушей нащулилися, щоб не пропустити жадного слова.

— Найбільше голосів подано за Зорченка Дмитра і Черненка Василя. Решта одержала значно меншу кількість голосів. Перших двох педагогічна рада ухвалила звільнити з школи, як вельми підозрілий елемент, а учням: — Карпенкові, Савенюкові та Балану зробити попередження. В разі нових якихось злочинів вони будуть виключені з школи без ніяких розмов...

Учні, не дивлячись один на одного, немов кожен зробив якусь підлість, сіли за столи і мовчки почали їсти свій кандьор, рівний якому хіба тільки й можна було знайти в каторжних тюрмах...

Почувши свої імена в списку виключених, Зорченко з Черненком пішли геть з їдальні. Незабаром за ними вийшов і Балан з Савенюком та Карпенком.

— Що то буде? — тривожно запитували Марка товариші, коли вони зійшлися в порожній спочивальні.

Марко підозріло озирнувся і пошепки відповів:

— Сьогодні неодмінно треба викрасти з учительської ті журнали, в яких Фукс робив позначки під час балотування.. Я певен, що вони брешуть, ніби-то більшість припала на Черненка та Бізона.

— Але ж як це зробити? — спитав Савенюк.

— Треба дістати обценьки та ломик і виламати двері в учительській, коли всі спатимуть... Журнали в столі в шухлядах... Я вже дізнався...

Знизу почулися чиїсь кроки і Балан поспішив докінчити.

— А як викрадемо, всім треба зійтися в нашій аудиторії... У нижньому поверсі ніхто не ночує...

Кілька учнів увійшло до спочивальні...

— Йй-же, право, я за вас не кидав — виправдувавсь один.

— А признайся, Бізоне, то ти побив вікна і прибав калоші? — спитав другий. — Однаково тебе виключено, скажи правду! Га?

Цікавий за мить пожалкував, що поставив таке питання Бізону. Дужа рука Митька захопила цікавого за барки „з вивертом“, так, що кілька гудзиків одлетіло од блюзи і добірний ляпас дзвінко розлігся по залі.

— Іди тепер жалійся, плювать я хотів і на твого Барацького і на тебе!

Ображений ляпасом схопивсь за коцюбу, що стояла поблизу, але це не дало йому перемоги. Вмить Бізон збив супротивника з ніг і підім'яв під себе. Тільки завдяки Баланові не доречі цікавий хлопець уник серйозних побоїв.

Заспокоївши розлютованого Бізона, Балан узяв його під руку і одвів у бік.

— Не сердься, Митьку, він же дурень!..

Виключеним втрачати не було чого, і вони пішли з спочивальні, сказавши, що йдуть на село гуляти. Дехто з заздрістю подививсь їм у слід, а дехто зло-радно всміхнувся про себе. Вголос сміятися невільно було; кулаки Бізона були недалеко.

Не важко було дістати потрібний струмент. Кузня звичайно замикалася на замок „з секретом“, який був відомий і Зорченкові і Черненкові, бо їм не раз доводилося справляти обов'язки молотобійців, як найсильнішим у класі.

Треба було тільки зачекати, поки сторож, обходячи шкільну садибу, зайде в найдавший куток її.

Надворі морозило, і вітер щодалі з більшою силою дув із лісу, немов вириваючись з цупких обіймів чорних дубових гілок. Парк гудів сотнями голосів і сухий сніг на дворищі збивавсь у намети.

— Слідів не буде... Замете... — зауважив Черненко.

Зорченко нічого не відповів, а тільки мотнув головою

на знак згоди. Сторож калатав десь за свининцем, а потім і зовсім замовк. Товариші знали, що він заходить грітись у свининець, де коло казана завсіди тепло. Певно і зараз він гріє покляклі од лютого морозу руки, розповідаючи охочим слухати про „кріпосне право“, свідком якого він був.

Бізон наблизивсь до і кузні помацав замок з „секретом“.

Замок не подавався під Митьчиними руками. Чи то пальці замерзли і не слухалися, чи то може замерз сам замок.

— Та стукни цеглиною! Мо' одімкнеться!..

Бізон вибив коло воріт цеглину і вдарив по замку. Десь недалеко загавкав собака і почувсь скрип людської ходи.

— Ховаймося під повітку... — прошепотів Черненко, і вони похапцем шмигнули в темну повітку поблизу.

Під повіткою між реманентом легко було сховатися. Товариші причаїлися і дивилися в бік кузні.

Раптом калаталка сторожа забилася зовсім близько. На щастя, він був старий, підсліпуватий та до того ж і не дуже сміливий. Справляючи свій обов'язок, він обійшов кузню і подався далі.

Незабаром в шумі вітру товариші почули, що калаталка вибиває десь на другому кінці садиби.

— Ти сиди тут, а я піду подивлюся... А як що таке, — виручай... — промовив Черненко.

— Не бійся, — відповів Митько і почав стежити за товаришем.

Черненко швидко перебіг сніжну смужку, що відокремлювала повітку од кузні, і наблизивсь до дверей. Ледве чутне металічне шарудіння, заглушене шумом дерев у парку, донеслося до ушей Зорченка і раптом він побачив, що Черненко кудись зник.

Зорченко занепокоєно висунувся з-під повітки і за одну мить опинивсь коло кузні. Двері були трохи одхилені.

— Це ти, Бізоне?

— Я...

— Ломик є, а от обценьок ніяк не знайду...

— Вони під піддувалом...

Товариші вибирали потрібний струмент.

Надворі розгулялася справжня хвижа. Зорченко причинив двері кузні і вони бігом подалися до корпусу школи.

— Зачини двері в їдальню, — наказав Черненко, — та подивись, чи немає кого вгорі в коридорі...

Час був пізній і в будинку всі міцно спали. Згори на сходи лялося світло каганця, і губилося на поворотах, ледве досягаючи до коридору нижнього поверху, малими виблисками.

Як ночні злодії, два юнаки навшпиньках пройшли до вчительської кімнати і зупинилися коло дверей, замкнених на великий замок. Внутрішні замки були попсовані, і тому до дверей було прироблено клямки і двері замикалися на висячий замок.

— Ломик не залазить під клямку, — прошепотів Черненко...

— Підкладай держално 'обценьок, а потім ломиком підважуй... Та давай я...

Під дужими руками Бізона клямки не втрималися. Замок стукнувся об двері, і товариші причаїлися, хоч знали, що поблизу нікого немає, а надворі така хвижа, що не багато охочих знайдеться гуляти серед ночі по корпусу.

Двері відчинив Бізон і зазирнув в кімнату. Там було темно і тільки велике вікно тьмяною чотирикутною плямою сіріло в протилежній стіні.

— Зачиняй двері!..

— А сірники є?

— Є...

— Треба спершу спустити штору... Давай недогарок...

На щастя, в учительській була штора, та певне коли б не було, то світла од тоненької свічки ніхто б з боку лісу не побачив.

Журнали швидко опинилися в руках Черненка, і він

„Есть“!..

сидячи під столом, швидко перегортав їх, а Бізон присвічував йому недогарком. Та скільки не перегортав Черненко клясні журнали, одміток про балотування ніде не знаходив.

— Мабуть Кобра забрав з собою...

— Треба ще пошукати...

Од напруження та нервового зворушення чуби у товаришів змокрили, немов вони робили важку фізичну роботу.

— А подивись но в тому столі...

Сторінки нового журналу зашелестіли в руках Черненко і раптом він схопив Бізона за руку і вигукнув:

— Есть! — В старому журналі проти прізвищ стояли одмітки про балотування. Як і треба було ждати, проти прізвищ старших учнів стояли невеликі числа. Одиниця, рідко двійка. Видимо, голоси, подані зо-зла, з особистих рахунків. Найцікавіша була сторінка, де стояли імена другокласників...

Чотири прізвища було підкреслено червоним олівцем, проти яких стояли найбільші числа... Це були Черненко, Хвасько, Коржов і Зорченко.

— А в мене скільки? — спитав Зорченко, що хоч і дивився в журнал, та, проте, нічого там не бачив...

— Тобі зовсім мало накидали... Вдвічі менше, ніж Кор... — Не було сумнівів, що частина старших учнів теж кидала на Коржова та Хваська, бо були підозріння, що про останню випивку старшокласників виказав Коржов.

— Бери журнали та ходім геть...

Бізон вставив клямки на старе місце і притиснув їх ломом. У коридорі було тихо, і тиша, різко контрастуючи з шумом вітру надворі, приваблювала якоюсь затишковою м'якіттю, незвичайною для цієї брудної казарми.

Товариші, упоравшись з дверима, прислухалися. але, не почувши нічого підозрілого, подалися до аудиторії другої кляси. Аудиторія, як і завсіди в часи

навчання, була незамкнена, і вони без перепон пірнули в темряву її, щільно зачинивши за собою двері.

В кутку за партами заворушилося кілька тіней, і Бізон підійшов до них ближче. То були Балан, Савенюк і Карпенко.

— Знайшли... Єсть...

— Ну, що?

Васько почав розповідати.

В кутку темної аудиторії п'ять хлопців, як середньовічні змовники, нахилившись близько один до одного, пошепки говорили про свої таємні діла.

— Я ж казав, що тут брехня... Не могло бути, щоб хлопці підвели і не накидали б „підлизам“ у „лівий бік“...

— Але що ж робити?

Це запитання тривожило всіх, а найбільше Балана. Він відчував, що товариші хочуть од нього почути повну відповідь на поставлене запитання, і це безмірно турбувало його. Як міг Балан узяти на себе відповідальність за долю оцих юнаків, що так вірили йому, коли і сам він не здавав справи, що твориться навколо і чим кінчиться вся ця історія.

Добре було проповідувати проти бога і релігії, там конкретно ніхто не страждав, а тут, коли загроза виключення повисла над усіма, що мусів він робити? Але справу розпочато і треба її рухати далі. Марко зваживсь:

— Завтра на лекції не виходити. Хлопців підмотити на забастовку.

Слово „забастовка“ було таке нове, що хлопці принишкли, почувши його. „Забастовка!“ О, вони не помилилися, коли вірили Маркові? Марко знає, що треба робити!

— Забастовка, щоб значить ніхто не йшов на уроки! — пояснив Черненко і був дуже задоволений, що міг це пояснити.

— А потім витребуємо Кобру і скажемо йому, що не по правді зробила педагогічна рада...

— Правильно, — підхопив Бізон...

— І потребуємо, щоб усіх назад прийняли до школи!..

Балан замовк. Мовчали й інші. Кожен думав своє, кожен плакав свої сподіванки.

— А коли Кобра не згодиться? — висловив свій сумнів Савенюк і з полегкістю зідхнув. Видимо, про це саме він допіру думав і цим турбувався.

— Тоді... Тоді ми скажемо, що всі кидаємо школу і нехай видають нам наші документи...

Бізон аж підскочив на місці:

— Ви думаєте, він так і дасть документи? А платити хто їм буде за право навчання? Згодиться! — в голосі Бізона звучала така незламна віра в успіх, що всім якось стало легше і веселіше. Заговорили всі разом, подаючи свої міркування й плани.

— Давайте, хлопці, розходитись... Тільки поодиноці і тихо... Завтра вранці треба ще умовляти хлопців...

Знявши чоботи, учні по одному навшпиньках виходили з аудиторії. Черненко заховав лом і обценьки під сходами і теж подався нагору.

Надворі вила хвижа, вітер свистів у димарях, а корпус школи, загойданий шумом бурі і свистом вітру, здавався величезним кораблем, що пливе у темну безвість.

Х

НАТИСК

На ранок у спочивальні першої і другої класи було нечуване зворушення. Хлопці збилися коло ліжка Балана й Черненка і нетерпляче чекали.

— Та швидше!

— Що?

— Журнал будуть читати!

Новина швидко облетіла всіх, і кожного кортіло на власні очі переконатися в правдивості слів Черненка.

— Васько, читай, щоб усі чули!

З півста хлопчаків збилися в купу коло Черненка й Балана, і руки їх простягалися, щоб перехопити ту в чорній потріпаній окладинці книжку, що так їх інтригувала.

— Не дам! Зараз сам прочитаю!

Черненко, напіводягнений, став на ввесь зріст на ліжку, але перед тим, як читати, показав кулака і проголосив:

— Тільки хто докаже, — заріжу!

Ця погроза була така незвичайна в устах Васька, що дехто чмихнув. Але Бізон поспішив ствердити:

— Нам тепер однаково! Хто докаже, — бережись!

Хлопці напружено слухали, не зводячи очей з Черненка.

А він швидко перечитував імена, проти яких були зовсім малі відмітки, що не заслуговували на будь-яку увагу, і зупинився на найцікавіших:

— Коржов — сорок один голос, Хвасько двадцять вісім. Черненко — двадцять п'ять, Зорченко — двадцять, Балан — ні одного, Савенюк — три...

— Що, Хвасько, це по-твоему справедливо? — ехидно запитав Савенюк Хваська і од завдоволення ляснув себе по коліні.

— Яка там справедливість, коли виганяють того, хто не подобається! — загули голоси.

— Коли за балотуванням виганяти, так виганяйте тих, що найбільше одержали голосів!

— Не бійсь, коли на підлиз нападало багато, так їм попередження не роблять!..

Настрій підносився. Нічим так не можна обурити молодь, як ясною, на її розуміння, несправедливістю, особливо коли така несправедливість направлена їй на шкоду.

Коржов стояв оддалік, притиснувшись до стінки. Він зблід і зніяковів, а Хвасько червоний і розгублений, намагавсь щось говорити.

— Слухайте! Слухайте! Хвасько говорить!..

Хлопці замовкли і очі всіх звернулися на Хваська. Він, як той віл, що йому обухом забили памороки, ніяк не міг зібратися з думками. З одного боку він відчував несправедливий наклеп на нього товаришів, котрі накидали йому „вліво“, а, з другого боку, він не міг знайти виправдання їй начальству, що вчинило таку несправедливість...

— Я... я... — Хвасько запнувся, підбираючи потрібні слова, але, не підбравши, замовк, і нижня губа затремтіла, як у ображеної дитини.

— Ну, що ти? — почулися голоси, — чи може скажеш, що по справедливості це? Га?..

Хвасько опанував нарешті себе. На цей раз він витримав і не заплакав.

— Я, коли таке діло, сам кину школу, коли не зоставлять інших! — вигукнув він, стиснувши руки в кулаки...

Цього ніхто не сподівався. Товариші знали, що Хвасько — підлиза, хоч і іншого гатунку, ніж Коржов,

але підлиза, що міг завсіди виказати на товариша, коли він вдіє якусь шкоду учителям, а тут на тобі!

— Брешеш! — вигукнуло кілька голосів, і Хватько, ображений недовір'ям до його щирих слів, перехристився широким селянським хрестом і промовив з глибоким переконанням:

— Бий мене сила божа! Будь я проклятий! — він далі не міг витримати сліз, що душили його, і розридався. Хлопці ніяково поглядали то на Хватька, то один на одного, і тільки Балан не розгубивсь і підійшов до нього.

— Не плач, Хватько, ми й за тебе, і за всіх заступимося...

— Заступимося! — вигукнув радісно Бізон і потряс кулаком у повітрі. Це був його улюблений жест.

— Всі за одного і один за всіх! — вигукнув Черненко гасло шкільного товаришування.

Войовничий настрої охопив усіх. Тепер уже не було сумніву, що хлопці підтримають розпочате діло.

— Сьогодні на лекції не йти?

— Не йти!!!

— Перша й друга кляса бастує!!!

— Покликати Кобру!!!

Планів дії ніхто не став обговорювати. Адже ж „бастувати“ — значить не йти на лекції, всупереч шкільним правилам, що ж тут обговорювати?

Ясно всім, що завтра вони на лекції не підуть, хтось покличе Кобру і буде з ним розмовляти. А розмовляти є про що, а тому й обмірковувати майбутню розмову ніхто не збирався. Порядків колективного обговорювання з головами зборів та президіями тоді ще не знали, а тому все йшло анархічним шляхом.

— З Коброю хай говорить Балан! Марко, не підкачай!

— За Коброю хай іде Савенюк!

Пропозиції, оголошені без жадної черги, приймалися без обговорень і голосування, бо проголошували

їх визнані шкільні ватажки, що вміли постояти за свої слова...

Коли Онуча задзвонив на сніданок, усе вже вляглося.

Хвасько говорив з товаришами і потверджував своє вирішення.

— Тільки, хлопці, щоб усе було по справедливості, — закінчив він.

Хлопці тепер набралися невластивої їм серйозності і поводитися поважно, не сміялися і не пустували, як завсіди.

Посланий по Барацького Савенюк прибіг в їдальню і повідомив, що він через служницю передав Кобрі вимогу учнів, що він, певне, зараз прийде. Балан поважно підійшов до столу старших учнів і повідомив їх про ухвалу бастувати.

— Ми вас не кличемо, але ви нам не заважайте!

Старші учні тільки знизували плечима. Вони бачили, що „малки“ мали рацію ставити вимоги начальству, а стара традиція товаришування не дозволяла їм шкодити „малкам“. Тому заперечень з їхнього боку не було, тільки старші, щоб одгородитись од руху, негайно покинули їдальню, захопивши з собою сніданок.

— Щоб не було якого непорозуміння, — пояснили вони.

Сніданок проходив у напруженому чеканні. Всі нетерпляче позирали на двері, але нікого не було. Навіть черговий вихователь не прийшов.

— Якого ж він чорта не йде? — дивувалися хлопці.

— Він, певне, хоче, щоб ми прийшли до нього! вигукнув Карпенко.

Карпенко несподівано підтримала більшість. Хлопці заворушилися і почулися вигуки:

— Ну, коли йти, так іти!

— Ходімо!

— Держись, Кобро!

Натовп учнів посунув до дверей.

— Балан, ти ж не забудь, про що говорити!

— Не забуду. — скромно відповів Балан.

Вийшовши на вулицю, юрба затрималася і очікувала відсталих.

— А де ж Коржов? — спохватився хтось, коли вже всі зібралися.

— Справді, де ж він?

Черненко збігав у їдальню, але Коржова там не було. Забіг до спочивальні, але й там його не знайшов.

— Втекла підлиза чортова! — сповістив він товаришів, — боїться до начальства йти!..

— Ну, чорт з ним, ходімо самі!

Школярі посунули до будинку Барацького. Дійшовши до парадного ганку, натовп зупинивсь, і в будинок пішли Балан та Савенюк.

Хлопці чекали на дворі і стиха розмовляли, не так з справжньої потреби розмовляти, як для того, щоб затушкувати тривожний настрій.

Після нічної хвижі і морозу подув західній вітер і приніс одлигу. Сніг груз під ногами, як свіже масло, з дерев капало, а по небу пов'зли волохаті, як повстяні, хмари.

Було непривітно і вогко, немов за комір хтось капав холодною водою. Хлопчакам хотілося побігати і попустувати, але серйозність справи примушувала статечно стояти тут.

— От добре б у сніжки тепер! — обережно сказав один, і, не бачучи співчуття, замовк.

— Не до сніжок, — відповів другий.

— Ідуть, ідуть! — вигукнуло кілька голосів, коли побачили Балана і Савенюка, що виходили з парадного ходу.

— Ну що, як?

— Що ж він сказав? — закидали запитаннями своїх представників хлопці.

— Він розпитав, у чому справа, і я все розповів йому. Кажу, що коли виключати за балотуванням,

то треба було вже по справедливості, бо ми не согласні, щоб наших товаришів виключали...

— А він що? — не втерпів хтось.

— А він як не закричить, як не затупотить ногами. „Ви“, каже, „бунтівники“, я каже, „вас на Сибір закатаю“. Кричав-кричав, тупотів-тупотів, а я на своєму... Коли не хочете, кажу, приймати, то ми всі кинемо школу...

Балан замовк.

— Так що ж він?

— Каже: „і ти, Балан, можеш їхати і, ти Савенюк, бо я вас виключаю з школи“...

Важка мовчанка запанувала в юрмі, одна з тих мовчанок, що буває у стрільців перед пострілом, коли вони ціляться. Такого нахабства хлопці не сподівалися од Кобри.

Бізон одразу не зрозумів, що саме трапилось і чого хлопці ущушли, а, зрозумівши, вискочив наперед і закричав не своїм голосом:

— Хлопці!.. Це так оставити не можна! Ми йому не лакузи, щоб так говорити з нами!.. Ми прийшли з ним по справедливості говорити, а він ще виключати!

Очі йому горіли, як в розлютованої кішки, волосся настобурчилось і стирчало в усі боки, руки стискувалися в кулаки.

— Справді, як він сміє так говорити? — обурено і з піднесенням заговорили в натовпі.

— Я сам піду з ним розмовляти, — вигукнув Бізон і, з силою сіпнувши двері, зник за ними

— Хлопці, підіть ще хто! — спохватився Балан і од натовпу відокремилися, немов зарані чекали вже на цей заклик, Хватко і Черненко.

В кімнаті, що до неї вони потрапили, стояв Барацький, обпершись об стіл руками, а проти нього, з другого краю столу, стояв настобурчений Бізон і, вимахуючи руками, гукав:

— Як любимчиків, так залишати, а як мене, так

виганяти! Ви думаєте, не знаємо, хто скільки голосів одержав? Думаєте, не знаємо?

Це було нечуване явище в школі, відколи вона існує. Затурканий хлопець, що все життя звик коритися старшим і начальству, що своє обурення часто боявся висловити найближчим товаришам, стоячи перед всесильним Барацьким, кидав йому в вічі обвинувачення.

Щось символічне було в цій сцені. Віками гноблена сила повстала і рвала греблі і загати віками усталених норм і відносин, а один з тих, що ті норми обстоював, збентежено дививсь на цього хлопця і не розумів, що сталося.

Нарешті Барацький опам'ятавсь і, як борець, котрому загрожує поразка, зібрав усі свої сили для одсічі. Раптом він випроставсь, очі його гостро вп'ялися в Зорченка.

— Геть з цієї кімнати, а то я тебе викину, як цуценя! — затупав ногами Барацький, а, побачивши Хваська і Черненка в дверях, суворо заgrimотів:

— А вам чого тут треба? Марш в корпус!

Та завсіди слухняні учні й не думали виконувати наказу завідувача. Барацький остовпів і відчував, як підлога під ногами захиталася, карта була бита. Він ще раз тупнув ногою, але учні не рухалися. Зорченко, бачучи товаришів, замовк і стояв очікуючи. Хвасько і Черненко ступили через поріг і не зводили очей з Барацького.

Нарешті Барацький зрозумів, що вся його влада над цими, до цього часу покірними юнаками, з якоїсь причини втратила силу. Чого та сила зникла, він ще не збагнув і виряченими по-баранячому очима дививсь на учнів.

Троє хлопців з-під лоба позирали на свого начальника, а він, немов знесилившись розгадати таємницю зміни, що сталася в його відносинах з учнями, важко сів на крісло, держучись обома руками за стіл.

— Чого вам треба? — хрипким голосом запитав він знову.

Хвасько ступив крок наперед і, дивлячись в землю, промовив:

— Ми хочемо, щоб усіх виключених знову прийняли до школи... Їх бо несправедливо виключено... Ми читали журнал і там виходить...

Хвасько не докінчив, Барацький стрепенувся немов його несподівано вкололи в болюче місце, і прохрипів:

— Ти читав журнал? Де?

— То моє діло, де... Тільки коли так, то й я кидаю школу!..

Барацький нахилив голову на стіл і з хвилю сидів, дивлячись у підлогу. Потім він підвів голову і коротко сказав.

— Гаразд... Ідіть... Ми приймемо назад... Чого ж стоїте? Я сказав? — підвищив він голос, і учні мовчки посунули з кімнати.

Барацький відчув, що влада знову повертається до його рук і тепер вже начальницьким поглядом він подививсь на учнів.

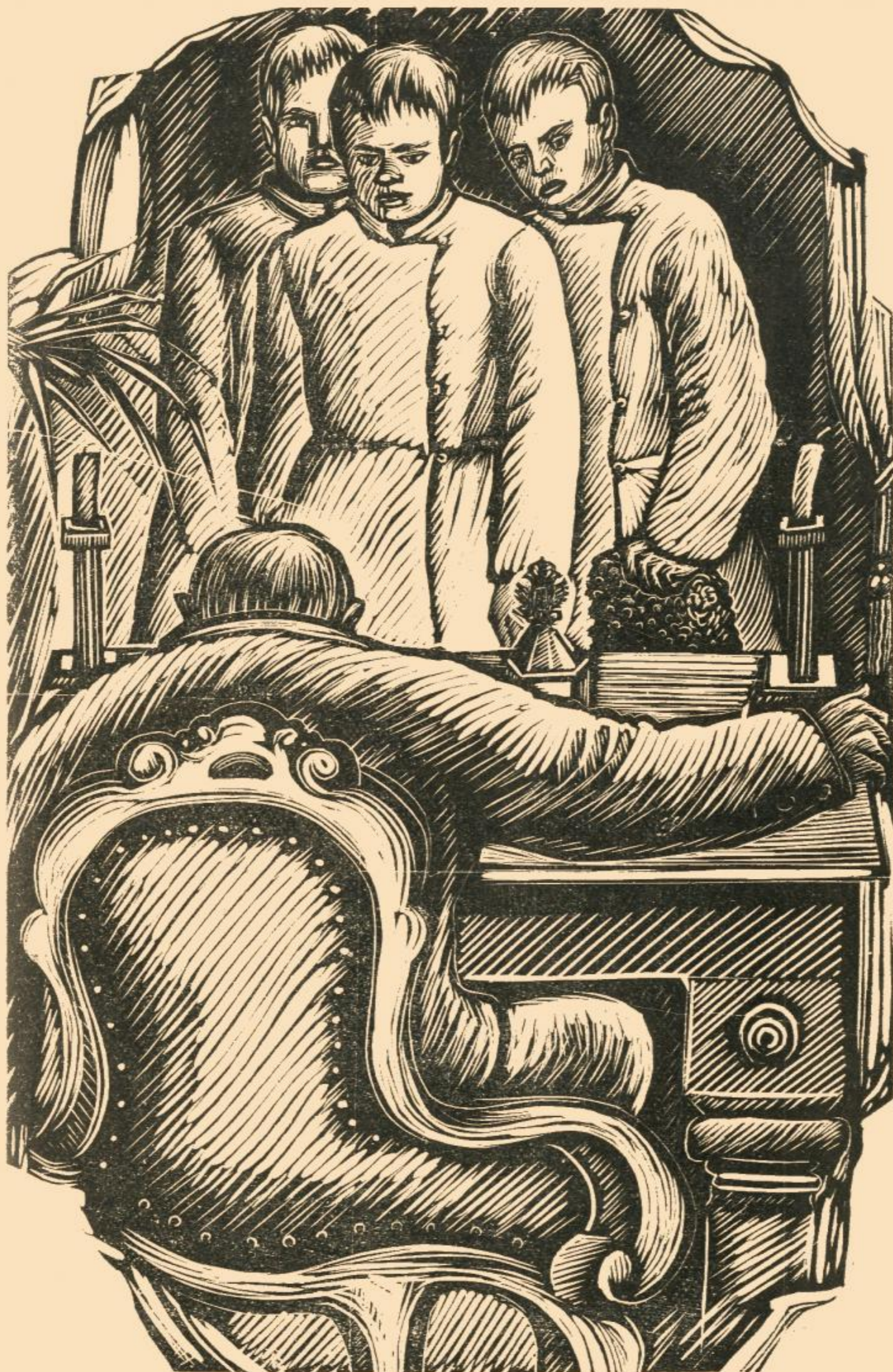
— Ура! Молодчага Хвасько! От що значить хороший товариш.

Хвасько справляв свій перший тріумф. Його качали. Хлопці з вигуками і свистом, побідно піднявши голови, йшли до корпусу, дозволивши собі нарешті покидатися сніжками. Серйозні ж справи покінчено, і молодість входила в свої права.

З приємним відчуттям справленого важкого обов'язку, вони весело розмовляли і сміялися. Тепер вже не сором було дивитися один одному у вічі.

Коли розпорошена юрба підходила до корпусу школи, з дерев'яного клозету, що стояв осторонь, вийшов Коржов. Він злякано озиравсь, як зацькований цуцик, а, побачивши хлопців, швидко подався до корпусу.

— А, підлиза! Лови його хлопці! По снігу його!

...Ми хочемо, щоб усіх звільнених знов прийняли до школи.

Зляканого тремтючого Коржова тягли по снігу за ноги, аж поки за нього заступивсь Хвасько:

— Киньте, хлопці, годі, може в нього й справді живіт заболів...

— Кинь, Хваську, який там живіт? Злякалася підлиза!

Ті хмари, що допіру були такі непривітні, здавалися тепер прапорами перемоги, а мокре гілля вистувало переможцям на крижаних тарабанах вітрові марші...

ХІ

ДВІ НЕСПОДІВАНКИ

Перемога, якої мало хто сподівався, дуже піднесла настрої учнів, наочно довівши, що, одностайно діючи, багато дечого можна зробити.

Юнаки вперше відчули себе справжніми людьми, од яких дещо залежить у суспільстві.

Хіба не вони сьогодні примусили дорослу людину скоритись їхній волі? Хіба не їх сьогодні злякався Барацький, хоч найстаршому поміж них не перейшло 16 років віку?

Виступ зміцнив товариські почуття, і навіть старші учні почали з більшою повагою ставитися до „малків“. Старші вголос висловлювали захоплення з їхньої товариської витриманости, і багатьом хлопчикам недавні події виступали тепер у рожевому світлі, на тлі якого маячили їхні героїчні постаті. Моменти вагання і непевности забулися, забувся і вчинок Бізона, що справді вратував становище. Кожному хотілося думати, що саме його участь у виступі була найважливіша. Нікому й на думку не спадало, що досить було Барацькому зорієнтуватись в обставинах та вжити рішучих заходів, і молодий неорганізований протест було б зламано.

Завідувач, видимо, згодом зрозумів, що тільки завдяки його нерішучості він не зволодав з учнями і тому хоч і дотримавсь обіцянки залишити в школі виключених, та не дуже поспішав змінити свою політику щодо школярів. Звичайно, коли б не припали

ці події на такі тривожні часи, завідувач ужив би інших заходів. Він би не зупинився перед поліцейськими способами утихомирення „бунтівників“, як то не раз і робив за свою педагогічну практику. Та часи не сприяли улюбленим способам Барацького, і йому, наперекір натурі, припало братися до „дипломатії“, як він сам, з презирством говорив, про делікатні способи педагогічного впливу.

Репресії на активних хлопців щодалі збільшувалися, і за найменшу провину, а то й просто без жадної провини, їх карали позачерговими роботами, навмисне ставили їм погані бали, і навіть Балан перейшов у категорію другорядних учнів, хоч видно було всім, що вчиться він найкраще.

Та нічого не вдієш, хлопці терпіли, бо не було такої причепки, щоб знову розпочати організовану дію всією масою.

— Тебе, Балане, неодмінно виженуть, — казав Баланові Фока, що вже видужав, — і інших виженуть, тільки не зараз, а трохи згодом..

— Я все одно цей свининець кину... Я вже готуюсь до середньої агрономічної школи... Не виженуть, так сам піду...

— Та ти то не пропадеш, а як інші хлопці?

— Треба триматися купи, тоді не виженуть і їх...

Час за роботою та навчанням котився непомітно. Учні справляли свої обов'язки ретельно, сподіваючися на різдвяних канікулах спочити та погуляти. Тільки Балан почав мало звертати уваги на шкільне навчання. Він подовгу сидів в аудиторії над купами книжок, щось виписував у грубий зшиток і читав-читав. Останніми часами у нього навіть на звичайну гулянку не залишалось часу. Зорченко, Черненко та Савенюк були його постійними слухачами, коли Марко розповідав товаришам про дивні речі, що списано їх у книжках. Хлопці з захопленням слухали, але ніхто не бравсь за ті книжки, що їх читав Марко Балан. Їм здавалося, що то тільки він може розуміти

такі серйозні речі, а почне читати хто інший, то й нічого не зрозуміє.

Останніми часами до Баланового гуртка прилучивсь і Хвасько. На нього спочатку дивилися незірко, та згодом звикли до його мовчазної фігури. Хвасько ні про що не запитував і ніби нічим не цікавивсь. Та згодом його побачили з тою самою книгою, що її допіру брав з шкільної бібліотеки Балан.

— Дивіться, чи ж він розуміє? — казали хлопці, а Балан розважливо відповідав:

— А чому ж не розуміти? Ти думаєш, що груба, так і не розумієш? Візьми тільки, не одірвешся, доки не прочитаєш!

Книга та була про подорож відомого мандрівника по Африці. Вона справді захопила Хваська, а дочитавши її, він підійшов до Балана і заговорив про віру дикунів...

Вони довго розмовляли і розійшлися пізнім вечором. Хвасько після цієї розмови довго не міг заснути.

Його мучила зневіра в своїх старих істинах і правдах, тих істинах що він з ними органічно зрісся з дитинства. Його віра в бога, що єдину її він уважав за правдиву, була вражена несподіваними порівняннями, знайденими у тій книжці. Он дикун, що молиться грубому шматку дерева, теж вважає свою віру за найкращу і за найправдивішу. Він так само, як і християнські мученики, іде на тортури і смерть за свого бога...

До цього часу Хваськові здавалося, що його віру вважають за правдиву і інші народи, а тільки диявол не допускав цих грішників з народження приєднатися до православія...

„Десь же єсть неправда... певно в них“... — думав Хвасько, і друга думка, перебиваючи першу, ставила несподіване запитання: „А може в нас?“

Холодний піт проймав тіло юнака, і йому здавалося, що за його зневіру тисячі чортів простягають

до нього свої чорні руки з довжелезними пазурями, кривляться од стриманого сміху по темних кутках спочивальні...

Хвасько натягав ковдру на голову, і потроху думки його ухилялися в інший бік.

„Дикуни володіють землею спільно... Як же то так?“ — підточувала зрадлива думка другу Хваськову правду і одгонила полохливий сон од його очей.

Обгорнувшись в ковдру і вступивши в „паничеві“ калоші, Хвасько підійшов до вікна і приклав лоб свій до шибки.

Надворі було темно, а од сердитого гуду дубів у парку пільма наче більше гусли і давила на вікна, намагаючись прорватись до спочивальні. Світло каганця за ґратками, немов знаючи ці наміри, боязко тремтіло...

На ранок хлопці були свідками нечуваного дива. Вперше за два роки Хвасько не відчинив своєї скриньки з іконою і не помоливсь, своїм звичаєм.

— Що це з Хваськом сталося? — здивовано запитували один одного хлопці, і всім здавалося, що секрет зміни в Хваськовій поведінці криється в тій товстелезній книзі, що він її допіру читав.

— Хлопці, а через три тижні й по домівках! — сказав якимсь Бізон, і всім стало радісно. То ж на три тижні вони здихаються і цих сірих брудних стін, і шкільної тиранії, що не давала глянути на світ. Три тижні вони будуть робити, що схочуть, вставати і лягати коли схочеться. Кожен по своєму мріяв провести свята і розважатися так, як кому припадало до смаку.

Морози знову почали збільшуватись. Завірюхи цілими тижнями сипали сніг на поля й ліси, і коли прийшов час їхати на різдвяні вакації, не знать було, як і добратися до залізничної станції. Дороги перетялися великими наметами, а їхати не близько: сорок п'ять верстов!

За три дні до вакації черговий вихователь прочитав останнього наряда і оголосив чергу на відправку

учнів до станції шкільними кіньми, бо всіх разом одвезти не можна було.

В першу чергу мали їхати старшоклясники, в другу — перша кляса. Друга кляса розбивалася на дві групи, з яких одна їхала в третю чергу, а друга — в четверту.

Поіменно черги були тут же прочитані. Як і треба було сподіватися, всі верховоди другоклясники попали в останню чергу! Начальство і тут використало нагоду, щоб зробити неприємність „бунтівникам“.

Та хлопці з того мало журилися. Далеко було б гірше, коли б їх роз'єднали по різних чергах. Остання ж черга до того мала й свою вигоду в тому, що можна було затримати коні, заїхавши в сусіднє село до знайомих...

Останній тиждень перед вакаціями був чи не найтяжчим тижнем очікування довгожданої відпустки. Та нарешті й він проминув.

Першу чергу відпускників вийшли проводити всім кублом. Кожному хотілося на власні очі перекона- тись, що справді вже почався роз'їзд і через якийсь день-другий і він так само надіне новеньку шинелю, зав'яже башликом голову і покладе в сани свої речі. Щоправда, сідати всім не можна було, бо сани не вмещали й половини пасажирів, і таким чином в до- розі доводилося по черзі одним сидіти в санях, а другим іти поруч.

Коли повернулися коні, одвізши третю чергу, то виявилось, що на станції ще сидять хлопці другої черги, бо через замети зупинився рух на залізничі вузької колії, а дістати до широкої колії за сто вер- стов не можна.

— От добре, ми саме приїдемо, а колію розчис- тять, і ждати не доведеться, — говорили в четвертій черзі, ладнаючи речі в дорогу.

Нарешті, четверту чергу покликали до аудиторії одержувати відпускні посвідки. З веселим гамором хлопці побігли туди і нетерпляче чекали на Фукса.

Нетерплячка зросла ще більше, коли Фукс зайшов до аудиторії з папкою паперів, і не поспішаючи, поклав їх на столі. Кожному з учнів хотілося якнайшвидше одержати відпускну картку і тому вони оточили учителя з усіх боків.

Та Фукс не квапивсь. Він сів за стіл і підкреслено офіційним тоном сказав сісти їм учням.

„Нарадою ухвалено виключити з школи“.

Передчуття чогось негарного заворушилося в юнаків, але вони слухняно сіли за парти.

— Вчора у нас відбулася педагогічна нарада, — почав Фукс, тоном смертного присуду, не дивлячись на учнів. Народою ухвалено виключити з школи Зорченка Дмитра, Черненка Василя, Карпенка Матвія, Савенюка Олексу, Балана Марка і Хватька Миколу...

Хлопці сиділи, як очманілі, мовчки і непорушно. Коли б замість цих слів Фукс кинув би в учнів запалену бомбу, то їм це не справило б такого вражіння несподіванки. Вони вже не розуміли, що далі говорив учитель і чи їм говорив він щось. Тисячі почувань і тисячі думок збилися в хаосі і перебаранчали зформуватись якомусь одному почуванню та одній якійсь думці.

Їх залишилося в школі тільки дванадцяттеро, коли не рахувати Фоку, що, своїм звичаєм, відпусткою і на цей раз не скориставсь, і зараз справляв обов'язки розпорядчика на молочарні.

— А за що виключено? спитав Балан тремтячим і дзвінким од нервового зворушення голосом, підвівшись за партою. Всі тепер дивилися на Балана

з таємною надією, що трапилося прикре непорозуміння, і Марко розв'яже його.

— Ви сами знаєте за віщо. Нема чого й питати,— відказав сухо Фукс і запропонував підходити по документи.

— Я нікуди з школи не поїду, — сказав Балан на слова вчителя, — я буду ждати, доки повернуться всі з відпустки.

Такого повороту справи, видимо, Фукс не сподівався.

— Ну, що ж — розвів він руками, — ми тільки тримати вас, як виключеного, в корпусі не будемо...

— В такім разі поверніть мені гроші за утримання, що я заплатив до першого лютого!..

Балана не можна було пізнати. Завсіди спокійний і лагідний, він тепер наостричився, як їжак, і загрозово махав руками, немов одбиваючись од незримой сили, що насувалася на нього.

— Ви тут не на вулиці! — гримав Фукс, — я не дозволю триматися так в моїй присутності!

Фукс м'яв у руках папери, що їх одмовлялися у нього брати. Балан замовк і сів на місце.

Учитель роздав відпускні посвідки невиключеним учням і, виходячи з аудиторії, процідив крізь зуби:

— На таких голубчиків є й поліція!... — Він загрозово потряс у повітрі пальцем і зачинив за собою двері.

— Я теж не поїду! Залишайтесь до приїзду хлопців! — вигукував Зорченко і, схопивши стільця, розсадив його на шмаття об підлогу.

— Не поїдемо! Не поїдемо! — загукала решта виключених і в стані крайнього хвилювання подалися нагору.

Того ж дня на станцію поїхали тільки ті, що мали відпустку. Шестеро виключених залишилися в школі, хоч начальство і відмовилося видати їм гроші, що вони заплатили наперед за своє утримання, та до того ще й куховарці було наказано не варити страви

і не давати хліба. Треба було вживати якихось заходів, щоб не голодувати.

— Нічого, хлопці, в мене є вісім карбованців, — втішав виключених Фока, — будемо хліб купувати. А вже там масла чи молока вистачить...

Це підбадьорило виключених, і вони ухвалили твердо ждати приїзду товаришів з відпустки.

А ждати довго не довелося.

На третій день коні четвертої черги поверталися не порожняка. На них було накладено багато різних кошків, торбинок, вузликів, а позаду за саньми розтяглася ціла рота стомлених сорокаверстним шляхом учнів...

Повернулися учні з другої, третьої і четвертої черги. Повернулися стомлені і роздратовані і негайно ж полягали спати.

Повернення учнів було неприємним сюрпризом для шкільного начальства. Виявилось, що залізничники вузької колії забастували, а пішки до вузлової станції за сто верстов не дійдеш. Порадилися учні і ухвалили повернутися до школи, бо в кого які гроші були, — проїли, далі сидіти на станції не було змоги.

— Погуляли! — гірко всміхалися вони, та за те веселіше стало на душі у виключених. Адже ж вони тепер не самотні і переможуть начальство, як і тоді, після балотування...

XII

ПРОКЛЯМАЦІЯ

Балківські ліси гудуть під вітрами, і глухим гудом відповідає їм земля, переобтяжена гнівом і болем. Вітри, нагулявшись у полях, вриваються в ліс несамовитими вершниками і падають знесилені на білих полянах...

Зимою недоторкана дичавина лісів стає недоступною і холодною. Тільки завзяті мисливці насмілюються пройти взимку лісом. Вовки стережуть своє лісове царство, і горе тому, хто попадається на їх гострі ікли.

Зимовими вечорами, ледве засиніє сніговий туман, вовки виходять з лісових хащів і пронизують морозне повітря тоскним неугавним виттям. Тоді здається, що ліс виступає з своїх меж і насувається і на хутір Балки і на сільсько-господарську школу, що притулилася до того хутора.

У псів сторчма стає шерсть на спині, і вони злякано ховаються в закутки, а господарі цілими ночами вартують скотину з старими дубельтівками, а в кого немає, то й просто з важкими киями.

Скотині сільсько-господарської школи нема чого боятися. Скотарні складено з саману, міцні вони й теплі, а ворота і вікна щільно припасовані.

Учні, роздратовані невдачею з відпусткою, нашвидку вечеряли і лягали спати. Всі похмуро мовчали: чи тому що не пощастило поїхати додому, чи тому що

їх так ловко обкрутило шкільне начальство, виключивши товаришів.

— Подивимося завтра, вранці видніше!..

— Ходім до Фоки! — запропонував Савенюк Баланові, коли всі вже поснули і в спочивальні тільки й чути було хропіння сонних стомлених юнаків.

— Ходім! — згодивсь Балан, і вони, нап'явши на себе чумарки, пішли до молочарні.

Вечірній видій давно закінчили і на молочарні сепарували останнє молоко. Фока записував вихід вершків і давав вказівки двом жінкам доїльницям, що допомагали йому.

Фока на різдвяні свята переніс своє ліжко до комірчини поруч з молочарнею. Там була грубка і можна було топити її, скільки забажається...

— Ходімте до мене, — запросив Фока, коли молоко було прибрано, а посуд поставлено на місце.

Вони зайшли в комірку, де ледве могло міститися четверо людей.

— Ну що, як? — запитав Фока.

— Нічого, хлопці повернулися назад...

— Чув...

Фока запалив лампу, що стояла на столі, збитому з двох дощок, і в комірці стало видно. До того ж топилася груба, кидаючи палахливі тіні по кімнаті.

— А мені новину привіз один товариш з міста... Листа...

Фока пошпортався в кишені своєї куртки і витяг складеного вдвоє пакета.

— Лист не цікавий, — це мій товариш пише, він в залізничній школі... А от це цікавіше...

Фока обережно розгорнув листок тоненького паперу, на якому з одного боку було щось надруковано. Він розгорнув листка на столі, вирівняв його руками і пошепки сказав:

— Це прок-ля-ма-ція! — Він підняв палець вгору, немов закликаючи до особливої обережності.

Балан і Савенюк уткнулися очима в ту таємничу

проклямацію, але прочитати нічого не могли. Збоку малознайомі слова ніяк не можна було розібрати.

— Мій товариш пише, що скоро по всій чисто Росії будуть бунти та забастувки... Буде ре-во-люція! — Фока знову зробив застережливий жест пальцем і взяв проклямацію в руки. Він присунув лампу, щоб вона найкраще освітлювала листок, та немов про щось згадавши, встав, вийшов у маленькі сінці і замкнув двері на гачок.

— Про цю проклямацію нікому не можна говорити... За неї просто на Сибір, на каторжні роботи пошлють...

Фока повагом, старанно вимовляючи кожне слово, почав читати проклямацію.

„Пролетарі всіх країн, єднайтеся!“ — падали нові незнані слова і солодко хвилювали юнацькі серця.

Фока по кожному реченню зупинявся і докладно пояснював читане. Хлопці нарешті зрозуміли, що хоче зробити цар та його міністри, щоб обдурити робітників. Царський уряд хоче скликати Земський Собор замість Всенародньої Ради.

Загнаний на слизьке цар Микола з своїми міністрами-зłodіями тремтить тепер у своєму розкішному палаці і всіма силами намагається якось обдурити робітників і зостатися на престолі, щоб і надалі грабувати народ і пити його кров.

Хлоп'ята сиділи, не зводячи очей з Фоки, а той, забувши про обережність, щодалі підвищував голос, аж поки не почав вигукувати окремі місця, що особливо припадали йому до смаку.

Далі в проклямації докладно розповідалося, чому з царського собору нічого путнього робітничому людові не буде і хто братиме участь в тому соборі.

„Попи, предводителі дворянства, городські голови, волосні старшини“, — вчитував Фока, а Балан, слухаючи, не міг утриматися, щоб не вигукнути.

— І наш Рінальдо значить!..

Рінальдо був справді „предводителем дворянства“ в своєму повіті.

— Певно і Барацький буде...— додав Савенюк, для якого Барацький видавався за особу трохи тільки нижчу за царського міністра.

„Треба щоб весь народ безпосередньо подавав свій голос за того або іншого кандидата до Всенародньої Ради“,— стояло далі в проклямації,— „тоді тільки до Ради попадуть справжні народні представники, що зуміють захистити інтереси робітництва та селянства“.

„Цього треба нам добитись, треба вимагати загального рівного безпосереднього виборчого права з таємним подаванням голосів“.

„Геть же царя!“

Фока проказав останні слова так, ніби він читав проклямацію не для двох хлопчаків, що близько до нього нахилили свої голови, а для величезного натовпу десь на міському майдані.

Од довгого читання він почервонів од натуги, а на лобі йому виступили краплі поту. Очі його горіли захопленням неорфіта, що ладен життя покласти за проголошені гасла.

— Ловко!— вигукнув Савенюк.

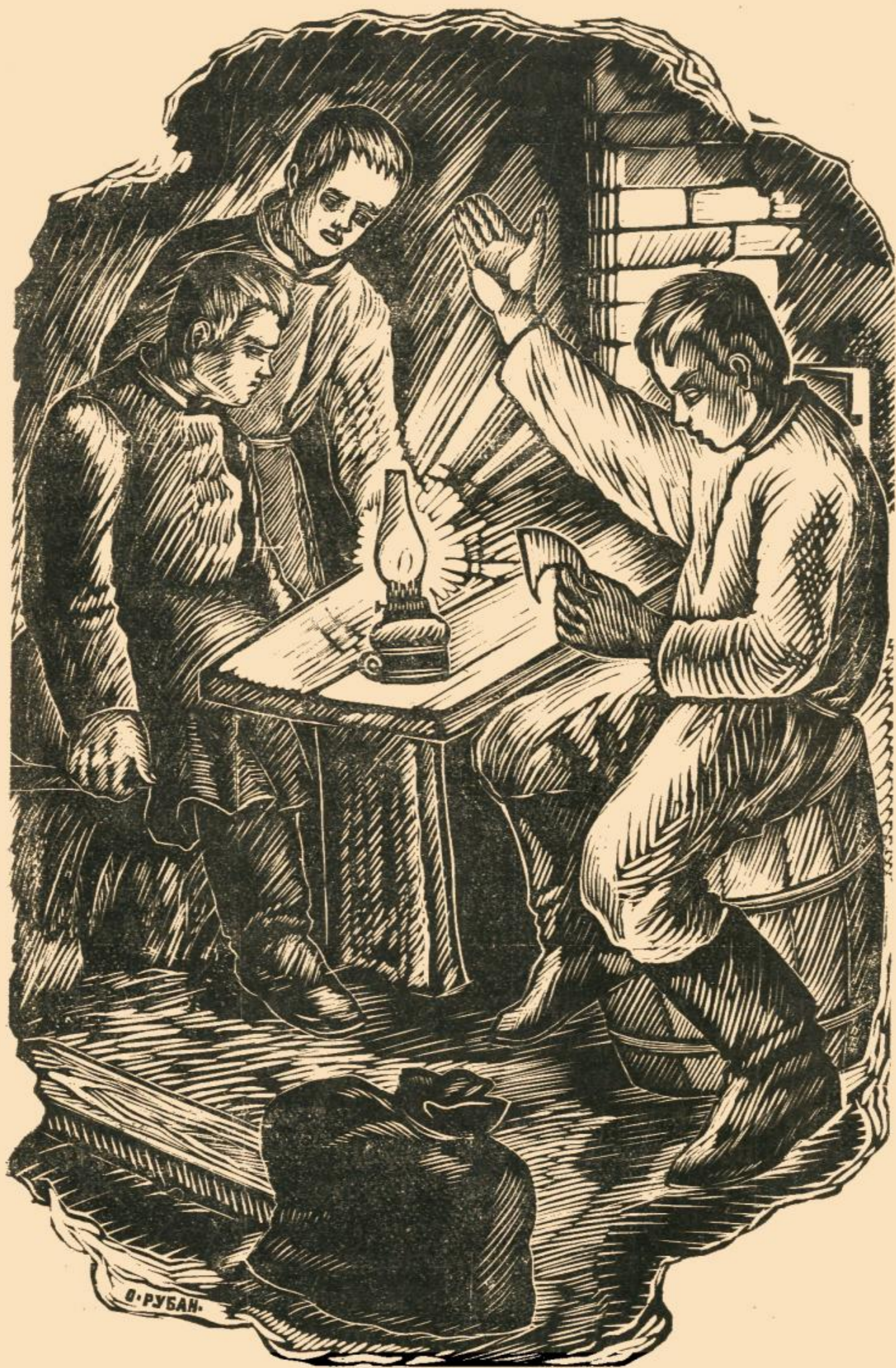
Фока подививсь на нього і спитав:

— А ти все чисто зрозумів, що тут написано?

Запитання було доречне, бо й сам Фока не все розумів з написаного в проклямації.

Надворі вила хвижа і не можна було розібрати, чи то вітер виє, вриваючись в садибу з поля, чи вовки зголоднілі й люті вийшли з своїх лісових хащів і, чуючи поживу за мурами скотарень, ляскають зубами в безсилій злості. І хлопчаки в цій комірчині, ледве освітленій маленькою лямпочкою, відчували не тільки ворожу стихію, що виє, лютує там, в балківських полях і лісах, а й другу, проти якої скеровано цього папірця.

— Треба щоб весь народ правив, а не тільки предводителі дворянства... Хай народ сам собі вибирає уряд і всяких чиновників...

„Фока проказав останні слова“...

Фока, сам збиваючись, поясняв суть сказаного в проклямації і, щодалі, більш відчував малу свою підготовленість в питаннях політичних. Та й де було одержати ту підготовку в цьому закинутому далеко од міста закутку, куди не доходили навіть ліберальні буржуазні газети, не кажучи вже про нелегальну революційну літературу.

— От коли б хлопцям прочитати,— сказав Балан і допитливо подивився на Фоку, чи не скаже він, мовляв, „візьми почитай“.

— Хлопцям треба почитати, але не з цієї проклямації... Треба переписати, тоді вже й прочитати...

Балан був радий і з цього. Він видобув олівця і на папері, що ним обгортають масло в молочарні, почав списувати проклямацію, старанно підкреслюючи все, що в ній було підкреслене.

Фока примостився на ліжку і, взявши якусь книжку з-під подушки, почав її читати, а Савенюк поправив дрова в грубі і заявив:

— Фоко, а ми мабуть, в тебе спати будемо...

— Гаразд,— згодивсь той, і Савенюк пішов по соломі.

— Ой, і вовки ж виють! — сказав він, увійшовши з в'язкою.

— Ми й сами тут, як вовки... Хоч виходь у поле та разом з ними вий... Ні тобі книжки путящої, ні тобі людей...

Савенюк примощувався на ночівлю, а Балан нарешті кінчив переписувати і старанно загорнувши папера, заховав його в кишеню куртки.

— Ти тільки не кажи, де взяв... Бо Барацький одразу причепиться. Ще поліція! — махнув рукою Марко, — і за двадцять верстов стражника не знайдеш!

Балан снів тієї ночі грізними снами. Здавалося Маркові, що на широкому полі його оточили страшні потвори і, виючи, простягали до нього волохаті руки з довгими гострими пазурами. Та Марко не боявся—

він в руках тримав довжелезного списа, а на гостряку того списа прапором розвівалася проклямація... Що не махне Марко тією проклямацією, то потвори, ляскаючи од безсилої злости зубами, тікають в ліс, і звідти, з темних хащів, хижо по-вовчому горять їх очі...

ХІІІ

В И Б У Х

Учні встали вранці з таким почуттям, ніби напередодні трапилось якесь непоправне нещастя.

Підступний спосіб позбутися немилих учнів, що до нього вдалася адміністрація школи, живив давні образи та болі, і обурення розросталося пишним цвітом.

Їх, значить, виряджали у відпустку, щоб без жадних перешкод розправитись з немилими „бунтівниками“.

Балан і Савенюк прийшли до спочивальні рано і розбудили Зорченка та Чорненка.

— Підемо сьогодні всі гуртом до Кобри... Хай скаже, за що нас виключено... А не скаже, ми йому такого задамо!..

Балан був настроєний войовничо, очі його блищали, а в рухах з'явилася невластива його натурі нервовість.

Балан перечитував переписану у Фоки проклямацію, натискуючи на окремі місця, що найбільше йому подобалися.

„Робітники виходять на вулицю і вимагають кращого уряду“, — вичитував Марко Балан, і ці слова розпалювали войовничі настрої.

Не вони ж бо тільки, сіренькі учні, закинуті в глушину Вовчих лісів. „бунтують“, а й дорослі мужні робітники піднімаються по заводах та фабриках і не просять, а вимагають.

Це, підкреслене в проклямації, „вимагають“ спов-

нювало юнаків мужністю і завзяттям, бо вимагати в уряді могла тільки грізна сила, а сила та була споріднена з ними — „бунтівниками“.

Проклямація дала їм відчути себе часткою загального руху, часткою, може й маленькою, тієї великої сили, що ворушилася по далеких незнаних містах.

— Майстрові, брат, друзні, вони як захочуть кого набити, так вже наб'ють! Он у нас на панській майстерні майстрових чоловік з дванадцять, а їх чисто всі бояться...— говорив Карпенко, і весь робочий народ здався йому у вигляді тих майстрових з панської майстерні, „яких усі бояться“.

— Що там у нас двадцять! Он на фабриках їх певно мільярди; а може й більше,— виклав свої знання робітничого питання Вася Черненко, але в кількості робітників він завагався. Йому здалося, що мільярд число не таке вже й велике, щоб розігнати всіх Барацьких по всій Росії.

Поснідавши, хлопці потроху сходилися до гурту, в середині якого сидів Балан та Хвасько.

„Вигнанці“ розповіли, якого начальство „викинуло коника“ та як їх виганяли серед зими на вулицю і не давали їсти...

— Ми ж заплатили за те, що їмо їхній кандьор, адже ж до лютого платню внесли... Хіба це по справедливості? — Хваська видимо хвилювало більше не те, що його виключили, а те, що з ним повелися не по справедливості. Він аж розчервонівся од хвилювання, розповідаючи про кривду, що учинило їм начальство.

Вигуки обурення були відповіддю на слова Хваська.

— Бити їх треба, он що!

— Зараз піти і винести у всіх вікна, хай мерзнуть, як собаки!

— Витребувати сюди Барацького!

— Та Кобра не прийде, побоїться!

— Хлопці, не горячіться!— почувся раптом спокійний голос, — треба все обміркувати як слід.

Всі озирнулися. То говорив Фока, стоячи коло дверей спочивальні. Ніхто не помітив, як він зайшов до помешкання.

— Що там міркувати!

— Ні, треба поміркувати,— підтримав Балан Фоку, і юнацький запал трохи охолодився цими словами.

— ...Треба, щоб Барацький дав обіцянку, що всі будуть прийняті до школи і щоб ніколи більше їх не виключали...

— Чули вже його обіцянки. Годі їм в зуби дивитись!

Фока своїм виступом успіху не мав, бо пристрасті були надто розпалені.

— Не ми одні, он і робочі по заводах.

— Он бачиш, по всій Росії бунти.

Настрій підвищувався. Дратувала і невдача з відпусткою і нахабне звільнення учнів.

— Добре, що підлизи немає,— сказав хтось, і це зауваження підбадьорило хлопців. Хвасько тепер був „своїм“, а Коржов поїхав додому на власній підводі, що її прислав по його батько — крамар з сусіднього містечка. Немає „підлизи“, а це значило багато. Ніхто не видасть, можна говорити одверто, не ховаючись з думками.

Хлопці почали одягатися з наміром негайно йти до Барацького.

— Всім разом говорити... Щоб він бачив, що то не один хтось прийшов до нього, а всі!..

Вітер надворі не вщухав ні на хвилину. Він з свистом летів поміж будівель шкільної садиби, з ревом вривався між дерева парку і дзвенів снігом на полях, замітаючи стежки й дороги. Все шкільне дворище перетялося наметами, і щоб перейти їх, треба було добре наборсатись у снігу. Може через це, а може з інших причин, з учителів ніхто не приходив до корпусу, і тільки Онуча двічі показався на очі, та й то не на довго, швидко „ушившись“, помітивши неприязні погляди.

Поснідавши, учні зібралися коло парадного ходу квартирі Барацького і посунули в одчинені двері. Туди разом з ними влетіли клуби пари і війнуло снігом з ганку.

На шум у передпокої вийшла служниця і, дізнавшись, що учні хочуть бачити „пана“, зникла за дверима.

Учні тупотіли ногами, кашляли й голосно розмовляли, але до них довго ніхто не виходив. Нарешті, хвилин через десять, з'явилася служниця і сказала:

— Пана нема дома. Вони поїхали в місто...

— Не бреші! Він дома!

— Йй-бо що поїхали! — аж перехристілася служниця.

— Куди він міг в таку хвижу поїхати!

Учні були вражені. Як міг Кобра поїхати до міста, коли всі знали, що з учорашнього вечора нікуди їхати не можна було?

— А давно він поїхав? — спитав Балан служницю.

— Сьогодні вранці...

— А чого ж ти нам зразу не сказала, що його нема вдома?

Служниця зніяковіла. Сотня очей дивилася на неї допитливо і з недовір'ям.

— Кажу ж вам, що поїхав! — уперто повторила служниця.

Учні потопталися ще трохи, не знаючи що їм робити далі, і нарешті ухвалили іти назад до спочивальні.

— Він утік!

— Сховався, а не втік! Куди по такій погоді втекти!

Але Барацький не втік і не сховався. Бачучи, що справа обертається на зле і можна ждати справжнього бунту, він подався на село і почав вимагати од сільського старшини понятих і соцьких, щоб утихомирить „бунт“ у школі. Сільську владу не трудно було залякати, і перед обідом до шкільного корпусу

увійшов Барацький у супроводі десятка дядьків, озброєних костурами.

— Зібрати всіх учнів до їдальні,— наказав він Онучі, і несподівано по будинкові розітнувся дзвінок.

— Нащо це дзвоните? — здивовано питали учні, а Онуча саркастично відповідав:

— Ідіть в їдальню. Барацький вам там штанці підлатає... Хе-хе-хе!

Чутка, що Барацький прийшов з соцькими і понятими, вмить облетіла школу.

— Він хоче нас примусити!

— Він може хоче в карцер нас садовити!..

— Не ходи, хлопці без ломак!

В спочивальні почавсь справжній розгром. З чого тільки можна було висмикнути палицю чи якийсь цурупалок, все ламали. Од столів залишилися тільки верхні дошки, а купа дров коло печі вмить була розібрана. Хто встиг захопити коцюбу, той відчував себе щасливим.

З грюком з гамором хлопці посунули до їдальні, де вже сидів Барацький і щось говорив понятим і соцьким.

Попереду всіх хлопців, з шваброю в руках, як з корогвою, ішов Зорченко. Балан з ніжкою від стола в руці не відставав од товариша, а Хвасько виступав з коцюбою, велебно, як на хресному ході.

Юрба наїжачена, із „зброєю“ влилася до їдальні і зупинилася, очікуючи коло дверей.

Барацький встав, і лють засвітилася в його очах.

— Мерзотники!!! Сволочі!..

Зорченко загрозово ступив у напрямку Барацького і весь натовп зробив рух за ним. Барацький осікся і злякано посунувсь назад. Соцькі заступили дорогу Зорченкові. Натовп зупинився.

В їдальні повисла важка мовчанка, що легко могла кінчитися кривавою бійкою. Хвасько відчув це і удавано спокійно заговорив до Барацького, щоб розрядити напружену атмосферу.

— Ми по справедливості, а ви хочете нас коляками учити! Наших товаришів, — звернувся він до селян, — без причини звільняють з школи! Тільки тому, що правду говорять! А ви ще й бити нас прийшли!..

Селяни презиралися і топталися, не знаючи, що їм далі робити. Учні, похваляючи слова Хватькові, напівпошепки переговорювались.

Барацький опинився в ніяковому стані, але нарешті, він знайшов належний тон для розмови. Він зрозумів, що тут вже не залякаєш, і що треба братись до хитріших способів.

— Ми звільнили школярів, бо вони побили вікна в моїй квартирі, зробили капость учительці нашої школи і загалом бунтують всіх у школі...

Барацький так само, як і Хватько, говорив до селян, а ті, опинившись в трудному стані „третьої особи“, що має розсудити учнів з їх учителем, ніяково дивилися то на учнів, то на Барацького.

Невідомо, чим би все це кінчилося, коли б не несподіване втручання Фоки. Він, стоячи на сходах у їдальні, заволодів увагою всіх і учнів, і самого Барацького:

— Що ви, добродію, памороки забиваєте темним селянам! — вигукнув він з запалом до Барацького. — Сами поводитесь, як злодій, і хочете в своє злодійство селян вплутати! Ви брешете їм, що учнів звільнили за те, що вони вам вікна побили та вчинили учительці капость! Все то брехня, вони не винні, то я побив вам вікна, і я прибав калоші отій вашій шльондрі!..

Спазми гістерики стисли горло Фоки, і він швидко подався геть з їдальні.

Виступ Фоки зовсім збив з пантелику Барацького. Він розгублено озирався і не знав, до чого братись.

Селяни шепталися між собою і нарешті один, звертаючись до Барацького, промовив:

— Хто з вас винуватий, а хто ні, ми не знаємо...

Наше діло сторона...—і один по одному, надівши шапки, соцькі і поняті пішли геть з їдальні. Барацький теж намагавсь утекти з ними, але на дорозі йому став Зорченко з шваброю.

Як зацькований тхір, завідувач кинувсь на Зорченка і вдарив його по обличчю. В ту ж мить чиясь дровеняка влучила Барацькому в голову і учні з вигуками кинулися до нього.

Певне, скрутно прийшлося б йому, коли б не Онуча, що поспішив на допомогу. Пропустивши Барацького з заюшеною головою у двері, він швидко замкнув їх на ключ. Це вратувало і завідувача і Онучу.

Без шапок, плигаючи через намети, бігли вони до квартирі Барацького, а учні, наскочивши на замкнені двері, кинулися до протилежного виходу.

Та коли натовп розлютованих школярів добіг до будинку завідувача, там вже було зачинено внутрішні вікониці і забарикадовано двері.

— Бий вікна!—вигукнув Зорченко, і скло забряжчало веселим морозним брязкотом.

З квартирі Барацького не відповідали. Завідувач, видимо, вважав за краще не визирати.

Потрощивши шибки і вгамувавши на цьому перші найгостріші вибухи обурення, учні посунули до школи.

— Хлопці, тепер нам все одно в школі не бути! Та й чи варт учитися тут, щоб потім панським волам хвости крутить!

— Правильно!

— Хлопці, треба свої документи дістати!

— Вони в кривого Луки на схованці!

Кривий Лука був шкільним писарем, що посідав становище середнє між діловодом і канцелярійським служником. Достукатися до нього було не легко. Наляканий подіями, він сидів, запершись у своїй комірчині коло шкільної канцелярії, і не знав, що йому робити. Через замкнені двері довго довелося

Як зацькований тхір, завідувач кинувсь на Зорченка..

умовляти писаря, аж поки він переконавсь, що йому нічого не вдіють, коли він видасть документи.

— Ви тільки розпишіться, що одержали папери,— прохав він.

Тільки пізно вночі хлопці полягали спати, склавши собі план на наступний день.

Удосвіта вони всі були на ногах і нашвидку збирали убогі манатки та навантажували ними трое шкільних саней. Фока теж приніс свої речі. Він з учорашнього дня наче схуд, але бадьоро бігав од саней в корпус і назад, розпоряджаючись навантаженням. Якось так вийшло, що всі мовчки визнали його за старшого ватага, і розпорядження його виконувалися без заперечень.

— Ну, тепер рушаймо!

Стаєнний, що згодивсь їхати з учнями, рушив першу підводу, і школярі з бадьорими вигуками пішли у трудну путь.

Хвижа за ніч уляглася, але дороги ще були не втерті. Сонце привітало юнаків на снігових розлогах, і всім здалося, що й ліси балківські темні ширше розступилися, і вовки хижі повтікали далеко в дикі пащі...

З М І С Т

	Стор.
I. Таємні збори	3
II. Рінальдо і Барацький	14
III. Марко вагається	24
IV. Кандьор і агітація	31
V. Нові слова	39
VI. Хватькова правда	48
VII. Історія з калошамн	56
VIII. Таємне балотування	66
IX. Обценьки і ломик	75
X. Натиск	85
XI. Дві несподіванки	95
XII. Проклямація	103
XIII. Вибух	110

Д Е Р Ж А В Н Е
В И Д А В Н И Ч Е
О Б ' Є Д Н А Н Н Я
У К Р А Ї Н И

ПРАВЛІННЯ: Харків, вул. К. Лібкнехта, 31.

ВСІ БІБЛІОТЕКИ, ШКІЛЬНІ, РОБІТНИЧІ,
СЕЛЬБУДІВСЬКІ, ВСІ ПЕРЕСУВНІ БІБЛІОТЕКИ,
ПІОНЕРИ ТА ШКОЛЯРІ — ПОВИННІ ПЕРЕД-
ПЛАТИТИ ДЛЯ СВОЇХ ДИТЯЧИХ ВІДДІЛІВ
БАГАТОІЛЮСТРОВАНЕ ВИДАННЯ:

П О В І С Т І   Т А   Р О М А Н И   Д Л Я   Д І Т Е Й

КОЖНА КНИЖКА „ПОВІСТЕЙ ТА РОМАНІВ“ —
МІСТИТЬ ПОВІСТЬ для ДІТЕЙ СТАРШОГО ВІКУ
БІЛЯ П'ЯТИ ДРУКОВ. АРК. (ПЕРЕСІЧНО).

В И Й Ш Л И   З   Д Р У К У :

Д. БЕДЗИК. — Студені води, ч. I, т. II, книжка 1-а	
Д. БЕДЗИК. — Студені води, ч. III	2-а
КОПИЛЕНКО. — Друзі	3
РІЗНИЧЕНКО. — Подорож до землі не- відомої	4
П. ПАНЧ. — Повісті наших днів	5
ГОНІМОВ. — Шахтарчук, I ч. (1905 р. в Донбасі)	6
ГОНІМОВ. — Шахтарчук. II ч. (робітни- чий страйк 1905 р.)	7
СЛІСАРЕНКО. — Бунт	8—9

Друкується і незабаром вийде друком **ДЕСЯТА**
книга бібліотеки:

О. ДОНЧЕНКО

„ В Е С Е Л І   К Р О Л І „

Повість цікаво показує боротьбу бідноти з куркулем за ко-
лективи, за оволодіння куркульським млином і утворення
млинарського т-ва. Одночасно школярі будують кролівниць
т-во. І тій і другій роботі шкодить куркуль. Захоплює по-
казано боротьбу дітей-школярів. Повість написано жваво
з добре розробленим сюжетом; почуття „льодоходу“ на селі,
зрушення в боротьбі за колективи передано живими картинами.

У М О В И   П Е Р Е Д П Л А Т И :

На 1 рік	1 крб. 90 коп.
„ 6 місяців	1 крб. — коп.
„ 3 місяці	— крб. 50 коп.

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЮТЬ: Періодсектор ДВОУ
(Харків, Московські ряди № 11), уповноважені
Періодсектору, філії та книгарні ДВОУ.

Обкладинка В. КАГАНЕРА.